

Յ-Ը. ԲԺ. 122-535

Հ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆ

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

ԹՐԻԳՐԱՆ — 1939

ՀՐԱՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

891.99.092 [Կրկնաշար]

Մ. 99

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1981 թ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

23474 A II
3151X

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

19-րդ դարի 20-ական թվականները հայ ժողովրդի կյանքում նշանավոր դարձան մի խոշոր փոփոխությամբ: Հայաստանն անցավ ուսումնական միապետության տիրապետության տակ:

Մինչ այդ պարսիկ և տաճիկ վայրագ նվաճողներն ավազակային հրոսակախմբերով անընդհատ ավերում էին և ավարի յենթարկում Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, բնաջնջում ազգաբնակչությունը: Այդ յերկու բռնակալ ուժերի արանքում տրոբվող ժողովուրդը հաճախ ինքնապաշտպանություն գտնում էր վերցնում, սակայն ընկճվում էր հակառակորդի գերազանց ուժից և հետզհետե կորցնում իր գոյությունը: Ժողովրդի իշխող խավերը, ազալությունն ու բարձրաստիճան հոգեվորականությունը, կամա թե ակամա հաշտվում էին սանդղծված դրության հետ, աշխատում իրենց շահերով հարմարվել ոտար նվաճողներին:

Քաղաքական և տնտեսական ստրկության այս պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել ժողովրդի կուլտուրական կարիքների և գրանց բավարարություն տալու մասին, քանի վոր վտանգված էր նրա թե կյանքը, թե պատիվը և թե գույքը:

Այսպիսի անմխիթար պատկեր էր ներկայացնում Հայաստանը մինչև 19-րդ դարի 20-ական թվականները:

Հայերը վաղուց ի վեր իրենց փրկությունն սպասում էին Ռուսաստանից: Ժողովրդի վիճակով մտահոգված մարդիկ այդ նպատակով բանակցություններ են վարել դեռևս Պետրոս I-ի և Յեկատերինա II-րդի հետ:

Ժողովրդի հույսերը նորից վերակենդանացան, յերբ 1801 թվին Վրաստանն ընդունեց ուսումնական տիրապետությունը, դրանով մեկ ընդմիջտ ապահովելով յերկիրը պարսիկ և տաճիկ խաների ասպատակություններից: Ռուսական տիրապետության տակ անցնելը հայերի համար ևս օրվա խնդիր դարձավ:

Սկզբից ուսուցարսկական պատերազմը, վորի ընթացքում հայերը մեծ աջակցություն ցույց տվին ուսումնական բանակին:

Ամենուրեք նրանք գրկաբաց եյին դիմաւորում ուսանելին իբրեւ իրենց աղատարարների: Հայկական դրութիւնները, վոր պատերազմի ընթացքում կազմակերպվում եյին այլ և այլ դավառներում, զգալիորեն զորացնում եյին ուսսական բանակի ուժը: Ռուսական հոգի բանակի և հայ ժողովրդի միահամուռ ջանքերով 1827 թվին տապալվեց Յերեւանի խանութչունը և Հայաստանում հաստատվեց ուսսական տիրապետութիւն:

Այսպես սկսվեց հայ ժողովրդի քաղաքական և կուլտուրական կյանքի զարգացման նոր շրջանը:

Ռուսական տիրապետութեան ներքո ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր հանգամանքների շնորհիւ հայերի կյանքում սկիզբ և առնում կուլտուր-լուսավորական մի շարժում: Հոգեվորականութեան շրջանում հանդես են գալիս մարդիկ, վորոնք աշխարհայացքով պառակտվելով իրենց դասից, կրօնավորի սքեմի մեջ դործում են իբրեւ ժողովրդի բարեկամ, լուսավորութեան և գիտութեան ջատագով: Այսպես հանդես յեկան նախաարմկանական շրջանի յերկու նշանավոր հեղինակ՝ հայ լուսավորական շարժման նախակարապետներ Ալամդարչանը և Թադիադչանը: Սրանք, իբրեւ անցման շրջանի բանաստեղծներ, տարուբերվելով հնի և նորի միջեւ՝ հիմնականում հանդիսացան ժողովրդական վոգու արտահայտիչներ և հոգ պատրաստեցին Արմկյանի համար, վորն իր հերթին հանդես գալով դործունեյութեան ընդարձակ ծրագրով, նախապարաստեց մի ամբողջ շարժում, վոր լայն ծավալ ու թափ ստացավ 50—60-ական թվականներին:

Սկսվեց մի համառ ու դժվարին կռիւ ընդդէմ խավարի՝ հանուն լուսավորութեան: Նշմիրածինը կատաղի դիմադրութիւն եր ցույց տալիս հայ լուսավորիչներին: Լուսամիտ և ժողովրդի վիճակով ու կյանքով մտահոգված մարդիկ Նշմիրածնում դիտվում եյին իբրեւ կասկածելիներ և հետադնդվում եյին: Մեսրոպ Թադիադչանը, վոր իբրեւ Յերեւանի ծնունդ քաջ ծանոթ եր ժողովրդի հոգսերին ու կարիքներին և մտահոգված եր նրա վիճակով, Նշմիրածնում չարաչար հալածվում և Թադիադչանի պայքարի զենքը խավարի այդ քուրմերի դէմ իր թունավոր յերգիծանքն եր: Վեհարանում տեսնելով թքամանը թանաքամանի փոխված, նա խորապես վրդովվում և:

Դա մի ակնառու վաստ եր աշնտեղ իշխող վայրենության։ Այդ առթիվ և գրված նրա նշանավոր յերգիծական քառյակը՝ «Թքաման-թանաքամանի» մասին.

«Յերբ թքաման թանաքաման
Դարձյալ տեսեր հայս Վեհարան,
Զլինչ այլ քեզ հույս հաջողության
Կաշնուս աստուս, Մեսրոպ Դավթյան»:

Յեւ իրոք, Թաղիադյանը խափանված տեսնելով իր լուսավորական ծրագրերը՝ հեռանում և Նժմիածնից:

Հարկավ Թաղիադյանը չընկճվեց Նժմիածնում կրած անհաջողությունից: Նա իր վողջ կյանքի և բազմամյա արդյունավոր գործունեություն ընթացքում թե իրրեւ ընտանեկան ու վիսպասան և թե իրրեւ հրապարակախոս ու մանկավարժ քայլ առ քայլ հետեւեց իր գաղափարներին կենսագործման, մնալով հավատարիմ իր դավանանքին:

Նույնքան հարուստ և ու բեղմնավոր Հարություն Ալամդարյանի գործունեությունն իրրեւ ընտանեկան ու մանկավարժի: Սակայն վնչ Ալամդարյանը և վնչ էլ Թաղիադյանը չգտան այն բանալին, վորով հոգեվորականությունը յոթ կողպեքով փակել եր ժողովրդի առաջ լուսավորության և գիտության դռները: Այդ բանալին լեզունն եր, վոր հանդիսանում եր ամենակարեւոր գործոններից մեկը ժողովրդի լուսավորության հարցում: Այս ըմբռնեց Աբովյանը: Նա հասկացավ, վոր ժողովրդի միաքը տիրւ բացվի ժողովրդի իսկ լեզվով: Յեւ այդ հրաշագործ բանալին Աբովյանի ձեռքում պատմական աննախընթաց դեր կատարեց: Աշխարհաբարի հաղթանակով առաջ գնաց և ապահովեց հայ ժողովրդի լուսավորության գործի հաղթանակը:

Դրականության գուգահեռ առաջ եր դնում նաև ուսումնական գործը: Վաղուց արդեն գործում էին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը և Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցը: Ծայր եր առել աշակերտների և ուսանողների մի հոսանք դեպի Մոսկվա, Դորպատ և այլ վայրեր: Զարդվել եր մեր կյանքի անշարժության սառույցը, սկսվել վերածնության գարնանամուտը:

Կ Յ Ա Ն Ք Ը

Թե գիտուն, խելո՞ւ մարդիկ ինձ պա-
խարակեն, դու ել ինձ պահիր՝ սիրելի
ազգ, չունքի իմ ուզածս եմ ա, վեր քեզ
ծառայիմ, քե՛զ իմ էկյանքս տամ, քանի
շունչս բերանումս աս:

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ

19-րդ դարի 40-ական թվականներին հայ գրականության
և կյանքի խավար հորիզոնում մի վառ արեւ ծագեց. այդ արե-
ւը—մեր ժողովրդի առաջին լուսավորիչն էր, ամամտ խաչատուր
Աբովյանը: Աբովյանով և սկսվում հայ գրականության և կուլ-
տուրայի պատմության նոր շրջանը: Եջմիածինը, միջնադարա-
կանության այդ հայկական Բաստիլը, իր խավարի քուրմերով,
անփարատելի մշուշով էր պատել ժողովրդի միտքը, անխորտա-
կելի պատահելի պես կանգնել նրա առաջագիմության ճանապարհ-
ին: Կրոնն իր մահաբեր թուլնն էր տարածել ամենուրեք: Լեզուն,
գրականությունը, գիտությունը, դպրոցը յեկեղեցու շահերի
ապաստարկունքն էին:

Ո՛վ էր լինելու այն խիզախը, առասպելական այն կտրիճը,
վոր այրվելով պիտի բերեր անշեջ հուրը, մի խավար ժողովուրդ
լուսավորելու համար: Այդ կտրիճը դարձավ խաչատուր Աբովյանը:

Հեքիաթային Դանկոյի պես պատռելով կուրծքը, Աբովյանը
հանեց իր հրաբուրդը սիրտը և լուսավորեց ժողովրդի առաջագի-
մության ուղին: Պրոմեթեոսյան լույսն ու գիտությունը նա
տվեց մեզ և նրան բաժին ընկան մարդկության մեծ բարեկամի
ահավոր տանջանքները: Աբովյանը վոչ միայն հայ մանուկների,
այլ և ամբողջ հայ ժողովրդի առաջին կրթիչն է, ուսուցիչը,
դաստիարակը, լուսավորիչը: Նա վոչ միայն առաջինը մանուկ-
ների ձեռքը տվեց գերմանական հանճարեղ բանաստեղծներ՝
Գյոթեյի և Շիլլերի յերկերի գերմանական բնագրերը, այլ և
առաջինը հայ ժողովրդին պարզեց այդ և ուրիշ հանճարների
աղատասիրական, հումանիստական, լուսավորական վոգով ներշնչ-

չըված իր անմահ ստեղծագործությունները, դրանց թվում առաջին հերթին հուշակալոր «Վերք Հայաստանի» վեպը: Հայ կյանքի այդ խավարի թաղավորության մեջ, հայ գրականության անմշակ դաշտում արմատավորվեց և փարթամորեն աճեց Արուսյանի ստեղծագործության պտղաբեր ծառը, վորից մեր ժողովուրդը առաջին անգամ քաղեց լույսի, գիտության և իմաստության պլուտը: Արուսյանի ստեղծագործությունը հայ վերակենդանացող ժողովրդի առաջին շունչն էր, սթափման առաջին շարժումը:

Առաջին անգամ Արուսյանի բերանով խոսեց հայ ժողովուրդը, խոսեց պարզ, անկեղծ, սրտառուչ: Դարեր շարունակ ոտար բռնակալների ճիրաններում հոշոտված, նրանց յերկաթե կրունկների տակ տրորված ժողովուրդը, Արուսյանի միջոցով բացեց իր սիրտը, իր խոր վերքը և դարման պահանջեց: Արուսյանի վերքը պարսիկ խաների բարբարոսություններից և կամայականություններից բաղմիցս տուժած, ստրկացած հայ ժողովրդի վերքն էր:

Արուսյանի բերանով առաջին անգամ պարզ ու մեկին խոսվեց ժողովրդի կարիքների, իրավունքների և նրա նկատմամբ ունեցած պարտավորությունների մասին: Նա հանդիսացավ այն մեծ ժողովրդասերը, վոր իր կյանքի նպատակը, իր բախտն ու յերջանկությունը կապեց ժողովրդի հետ, նրա գոյության, բախտի ու յերջանկության հետ: Ժողովրդի սիրով վառվեց և սպառվեց նրա մեծ սիրտը: Արուսյանն այն առաջին մտավորականն էր, վոր դուրս գալով ժողովրդի ծոցից և ստանալով յեվրոպական կրթություն, կենցաղով ու կուլտուրայով բարձրացավ նրանից, բայց չխորթացավ նրա վոգուն, միշտ մնաց նրա հարազատ զավակը: Նրա ստեղծագործության շունչն ու վոգին ժողովրդի ու հայրենիքի սերն է, ջերմ ու սրտաբուխ մի սեր, վորը գյուլիչ ներգործություն է ունենում ընթերցողի վրա: Արուսյանը սիրահարված էր ժողովրդին: Նա մի սիրահար աշուղ էր, այրված վոչ թե իր յարի, այլ իր ժողովրդի սիրով: Նա իր մեծ ու լայն սիրով սիրել է ամբողջ մարդկությանը՝ առանց ցեղի և հավատի խլուրդության: Արուսյանը մեծ հումանիստ է: Նրա մեծ սրտին խորթ է յեղել ոտարատեցությունը, նա Կովկասի ժողովրդներին՝ հայերին վրացիներին և թուրքերին մի ընտանիք է համարել, միևնույն հողի ու ջրի ծնունդ, զոգված միևնույն սովորություններով, հասկացողություններով ու շահերով:

ըիր տարի կըլի լուսահոգի Ապովը մեռել ա, ելի նրա վողորմին հա կա, հա կա: Թուրք ու Հայ նրա գերեզմանովն են որթում ու տում: Ճամփի վրի մենծ իգու անունը Հնդաստան ա հասել, են ջադդահ բաղը իր ձեռովը տընկեց՝ վոր տնց կենողը գնա նրա բա-
րությունը վայելի: Չորս կատեսպան ամին առավոտ՝ ինչ պտուղ ծառից վեր եր ընկնում, հավաքում, քթոցներով տանում էյին ճամփին գնում ու անցկենողի ջերն ու խուրջինը լցնում: Են մե-
շա իգուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրենց տանը Հեյլին բանացնի, ջոկ կղահեյին ու աղքատ գեղցոնցը կրաժանեյին»:

Նրա որով Արովենց տան հախկին հարստության հետքն ան-
գամ մնացած չի յեղել Փոքրիկ Սաչատուրը ծնվել է մի անշուք խրճիթում, վորի հարկը բնակիչներին անկարող է յեղել պատըս-
պարել քամուց, անձրևից, ձյունից, վորի պատերը ճեղքեր են ունեցել, իսկ գուռն ու յերթիկը աեղի յեն տվել տարերքի առաջ: Հայրական տունն Արովյանը նկարագրել է իր «Խղճիկն այն խըր-
ճիթ» հրաշալի բանաստեղծության մեջ.

Խղճիկն այն խրճիթ, անգարդն այն սրահ
Յերկերթեկ այն տուն ծխածեփ քարյա,
Լուսահատ անկյունք, խոռոչք բազմաահ
Հատակ ի հողո, առաստաղ փայտյա...
Ի տանյաց ի հորմոց ի ճեղքաց լուսամտից
Աստ ի ներքս տեղային, հոսեյին, թափեյին,
Յեվ կարկուտ է հեղեղ է անձրեղ է ումը ձյունից,
Յեվ մըրիկ է հոսան, փոթորիկ սառսաղին...
Տիվ, գիշեր՝ անծածկույթ անփակ անխափան
Մղեյին ի հարկ մեր սոսկադեմք այն բնության.
Գոռալով, վանելով, մոնչալով կատաղածայն
Խորխտային, կովեյին, քանդեյին զմեր կայան...

Արովյանի մեջ վաղ մանկությունից է վարթնել սեր դեպի բնությունը, սքանչացում բնության յերեվութներով ու աեսա-
բաններով, գիշերն իր աստղերով ու լուսնով, ցերեկը արևի պայ-
ծառ լուսավորությամբ, ծիածանը, կայծակն ու վորոտը, յերկիրը սիրտ պարուրող իր հազար ու մի հրաշալիքներով նրա մեջ առա-
ջացրել են բնության պաշտամունք, վոր հետագայում խոր դրոշմ է դրել նրա ստեղծագործության վրա:

Արուվյանի ծնողներն ապրել են նահապետական սլարվ ու համեստ կենցաղով, շուրջաբար ավել են իրենց սերն ու գուրգու-
բանքը փոքրիկ Սաչատուրին և հոգ տարել նրա կրթության մա-
սին: Արուվյանի մեջ շատ վաղ և նկատվել հակում դեպի ուսումը:
Սաչատուրի հայրը՝ Հարությունը տառնամյա վարդուն հանձնում
և Եջմիածնի վանքի դպրոցը: Նա մտնում է Անտոն յեպիսկոպո-
սի հովանավորության ներքո և, ըստ այն ժամանակվա սովորու-
թյան, դառնում է նրա փոքրավորն ու աշակերտը: Բայց ինչ կա-
րող եր ստանալ ուսումնառենչ պատանին նույն հոգեվորական-
ների հետամնաց միջավայրում: Փալախայի մարմին սառսուեց-
նող տանջանքները Եջմիածնի խալիֆայական դպրոցում ավելի
մեղցնում, քան կատարելագործում էլին յերկխաների ընդունա-
կությունները: Յեռանդուն, դյուրազգաց Սաչատուրի համար
սպանիչ եր այդ հեղձուցիչ մթնոլորտը: Արուվյանը չէր կարողանում
հաշտվել ծոմ ու պահքի, բլթացնող աղոթքի, լավն ու աղնիվն սղա-
նող այդ վայրենի, անբարոյացնող իրականության հետ: Նա փախ-
չելու, հեռանալու շատ փորձեր և անում, սակայն բռնվում և
հետ և բերվում, վորից նրա վիճակն ավելի յե վատթարանում:
Իր պատանեկության տարիներին Եջմիածնից ստացած տպավո-
րություններն այնքան սոսկալի յեն յեղել, վոր նա հտապայում
ևս մեծ տհաճությամբ և վտաք վանքի պարիսպներից ներս
դբել:

1822 թվին Անտոն յեպիսկոպոսը նրան տանում է Թրիլիսի և
կրթության հանձնում ժամանակին հայտնի հայկաբան համար-
ված դարաբաղցի Պողոս վարդապետի մոտ, վոր աշակերտներ եր
կարդացնում Տափի Թաղի վանքի՝ իր խցի մեջ: Ստեփանոս Նա-
զարյանը, վոր Արուվյանի դասընկերն եր Թե այդտեղ և Թե Ներ-
սիսյան դպրոցում, ասում է. «Այդ վարժապետը ավելի ծեծ, քան
Թե ուսում է տվել աշակերտներին»:

1824 թվին Արուվյանն ընդունվում է Ներսիսյան նորաբաց
դպրոցը: Այդ դպրոցի տարբերությունը նախորդների համեմա-
տությամբ շատ էլ մեծ չէր ինչպես ուսման վորակի, նույնպես և
դասավանդման մեթոդների տեսակետից: Սակայն ինչ էլ վոր լի-
ներ, Արուվյանի հոգեկան աշխարհի համար այդ միջավայրի ազ-
դեցությունը բարերար յեղավ: Այն ժամանակ Ներսիսյան դպրո-
ցի տեսուչ եր ակնանավոր բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը:

Հանձին նրա Արուվյանը վաստակեց մի լավագույն բարեկամ, մի սիրելի ուսուցիչ, վոր հավանորեն և հանդիսացաւ նրա ստեղծագործական թոթովանքների առաջին քաջալերողը: Ալամ-դարյանն և անշուշտ այն հեղինակը, վոր սեփական որինակով, լիրիքական իր գողտրիկ բանաստեղծություններով ստեղծագործական ազդակ հանդիսացաւ Արուվյանի համար: Թերեւս պատահական չե այն փաստը, վոր մեզ հասած Արուվյանի ամենավաղ շրջանի բանաստեղծությունները վերաբերվում են այդ տարիներին (1824 թ.):

Արուվյանը միշտ եւ մեծ յերախտիքով և խոսել Ալամդարյանի մասին և բանաստեղծական սրտառուչ տողեր նվիրել բազմերախտ ուսուցչի հիշատակին:

Վոչ պակաս նշանակալից եր գտաւ նկերների շրջանի ազդեցությունն Արուվյանի վրա: Նրանցից շատերն ուսման ծարավով տոչորվող ազնիվ պատանիներ եյին, վորոնք Արուվյանի պէս ու նրա հետ մեկ տեղ ուխտ եյին արել զինվելու գիտությամբ ու նվիրվելու ժողովրդի լուսավորության գործին: «Ի 15 ամյաց հասակի իմո ընթերցյալ զվարս Ղուկասա Վանանդեցվո, Սիմեոն կաթողիկոսի, Մխիթարա Աբրայի և այլոց նմանորինակ հայր քննասիրաց, փափագեյի և յես խմովսանն կարողությամբ պիտանի լինել ազգին իմում սիրելի»:

Նրանցից դուրս յեկան գրական-հասարակական գործիչներ, մանկավարժներ և այլն: Հատկապէս մեծ ծառայություններ մատուցեց մեր ժողովրդին հետագայում հայտնի հրապարակախոս, «Հյուսիսափայլ» ամսագրի խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանը, վորի հետ Արուվյանը մնաց բարեկամական սերտ կապերի մեջ մինչև իր կյանքի վախճանը:

Ահա թե ինչ ե գրել Նազարյանն այդ տարիների մասին. «Արուվյանը լինելով չափահաս աշակերտներից մինը, գուցե և ավելի մտախոհ յուր ընկերների մեջ, նշանավոր եր մանավանդ յուր շատ զորավոր հիշողությամբ: Արուվյանը մի մեծ ուսումն գուրս չտարաւ Ներսիսյան ուսումնարանից (ինչպէս վոչ վոք մեզանից) և անկարելի յեր այդ բանը այն վայրիվերո, չքավոր ուսումնատության մեջ. բայց պիտո յե ասել արդարությամբ, վոր մի քանի կենդանի սերմեր, մի ազնիվ ձգտողություն դեպի ուսումն հառաջացան այդ ուսումնարանից մի քանի մասնավոր»

ների մեջ: Յեւ Արուստանը հրաժարվելով Թիֆլիզից դեպի Նջմիա-
ծին, տարավ յուր սրտի մեջ մի վառ ուսումնասիրության
կրակը:

1826 թվին Արուստանն տվարտում և Ներսիսյան դպրոցը:

Նջմիածնում Արուստանի համար անասելի ծանր շրջան և
սկսվում: Ուսման ծառավով տոչորովոյ նրա միտքը տգետ հոգե-
վորականների շրջանում, ինչպես անապատում, սնունդ չի գրա-
նում: Նրան ձգում և լուսավոր Յեվրոպան: Այնտեղ կրթվելու,
ապա հայրենիք վերադառնալով ժողովրդի լուսավորության գոր-
ծին նվիրվելու միտքը գիշեր-ցերեկ դադար չի տալիս նրան:
«Ապրել և մեռնել հայրենիքիս համար,--գրում և Արուստանը,--
ահա այն խնդիրը, վոր յես ընտրել եմ պատանեկական տա-
րիներից ի վեր»: Բայց ո՞վ եր լսողը, ո՞վ պիտի հասկանար աղ-
նիվ պատանու ձգտումները, ո՞վ եր մտահոգված ժողովրդի լու-
սավորության խնդրով, ո՞վ վերջապես կընդառաջեր նրա ցանկու-
թյուններին, կողներ իրագործելու այդ գեղեցիկ ծրագրերը: Հայ-
րենասեր պատանին ապրում և խոր վոդբեբգություն: Անհեռա-
նկար վիճակից նա շատ անգամ վորձում և յեւք գտնել անձնաս-
պանության մեջ: Պետք եր ոժտված լինել բարոյական մեծ ու-
ժով ու գորեղ կամքով, այդպիսի միջավայրում հոգու ազնվու-
թյունը, մտքի վեհ ձգտումները չկորցնելու և շրջապատի կլա-
նող ախմի մեջ չխրվելու համար: Արուստանն ունեցավ այդքան
ուժ, այդպիսի գործվոր հոգի: Այդ իրականությանը նա միշտ
նայեց ներքին անկեղծ վրդովմունքով և հալարտ արհամարհան-
քով: Այս ծանր, վհատեցուցիչ վիճակից Արուստանին հանեց մի
յերջանիկ պատահականություն, վորը բախտորոշ նշանակու-
թյուն ունեցավ նրա համար:

1829 թվին Դորքատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ
Պարրոտը Արարատն ուսումնասիրելու մտադրությամբ Նջմիա-
ծին և գալիս: Արուստանին և վիճակվում, իբրեւ այն ժամանակ-
վա միակ ուսագետի Նջմիածնում, դառնալու Պարրոտի թարգ-
մանն ու ուղեկիցը նրա գիտական արշավի ժամանակ:

Այն պահին, յերբ դարավոր նախապաշարմունքների գերի
դառած Նջմիածնի կղերը ահ ու գողով և լցվում, լսելով Պարրո-
տի խիզախ ձեռնարկության մասին, յերբ բոլորը «անկարելի»,
«անհնարին» ու «անմիտ» են համարում Մասիս բարձրանալու

նրա մտադրութիւնը,—Արուստիկանը, պատանեկական խանդավառ
 մտքի մի խիզախ թռիչքով վոտնատակ տալով հազարամյա ա-
 վանդութիւնը, վոգեվորվում է պատկառելի գիտնականի ձեռ-
 նարկութեամբ և սիրահոժար միանում նրա գիտական արշավա-
 խմբին: Կրօնական ավանդութիւնը պատմում է, վոր Արարա-
 տի գագաթը բարձրանալու առաջին անհաջող փորձը կատարել
 է առասպելական ս. Հակոբը, Նոյի տապանը աչքով տեսնելու
 գիտավորութեամբ: Բայց այն, ինչ չէր հաջողվել «սուբբ մար-
 դուն», իրադործեցին գիտութեան մարդիկ, վորոնց սակայն հե-
 տաքրքրում էր վոչ թէ Նոյի տապանը, վոր ի դեպ այնտեղ չէրե-
 վաց, այլ հակա՝ լեռան՝ գիտութեան համար չափազանց շահա-
 վետ հատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը: Հաղթահարե-
 լով տարեքրի ամենի ուժը և կրօնական նախապաշարմունքնե-
 րի կատաղի գիմադրութիւնը, նրանք անկարելին կարելի դար-
 ձրին, անհնարին՝ հնարավոր: Առաջին անգամ խիզախ մահ-
 կանացուների վոտքը տրորեց գագաթը սրբազան ու անմատչե-
 լի համարված Արարատի, վորի անունը քրիստոնեական յեր-
 կուղածութեամբ էր չցնում հավատացյալների սրտերը: Իսկ մե-
 ծադործութիւն էր, մի անորինակ խիզախութիւն: Մեր այն ժա-
 մանակվա իրականութեան մեջ դա՝ գիտութեան առաջին մեծ
 հաղթանակն էր կրօնական սնոտիապաշտութեան դեմ: Գիտու-
 թեան վեհ բաձունքներին հասած Պարրոտը գտնում է Արուս-
 տիկանի իգեալը: Ասիայի խաւարում ծնված և մեծացած պատանին
 լուսավոր Յովրոպայից յեկած գիտնականի առաջ իրեն դդում է
 խեղճ ու նվաստ: Այժմ ավելի քան յերբէս Արուստիկանը ձգտում
 է դուրս գալ լույս աշխարհ, դուրս պրծնել Նջմիածնի չինական
 պարիպներից, թոթափել յեկեղեցու և կրօնի լուծը: Այս ցան-
 կութիւնն Արուստիկանը հայտնում է Պարրոտին, վորն իր հեր-
 թին հմայված էր Արուստիկայի պարզ ու շիտակ բնավորութեամբ,
 քնքույշ հոգով, ազնիւ հակումներով, ուսման բուռն տենչով և
 ժողովրդին սգոտակար լինելու անկեղծ ցանկութեամբ: Այս բո-
 լորին ավելանում էր Արարատը բարձրանալու ընթացքում Ա-
 րուստիկանի ցուցարեւած անորթնակ տոկունութիւնն ու խիզախու-
 թիւնը: Պարրոտի համար Նջմիածնի խաւարամիտ կղերի շրջա-
 նում Արուստիկանը մի կատարյալ գլուտ էր, սգիտութեան ծովում
 կորած մի ազամանի:

Պարբոտն անխոնջ և տոկուն դիտնականի, գիտության ենտուզիաստի մի ցայտուն որինակ և: Գիտության լուսը աշխարհի խուռու մութ անկյունները տարածելու գործը նրա կյանքի նշանաբանն է յեղել: Հավատարիմ իր սկզբունքին, հավատարիմ գիտության գործին, Պարբոտը չէր կարող անուշադրության մատնել ուսումնաստենչ պատանուն, անկատար թողնել նրա տարիների իղձը: Նա կռահեց, վոր Արուսյանը կոչված է մեր ժողովրդի լուսավորության առաքյալը՝ լինելու և չսխալվեց:

Պատկառելի դիտնականը խոստանում է ոգնել Արուսյանին իրագործելու իր տարիների տենչը:

Պարբոտի վերադարձից հետո անհամբեր սպասումի ծանր օրեր և ապրում Արուսյանը: Բարի լուր ավետող նրա նամակը ուշանում է: Արուսյանն սկսում է հուսահատվել: Այդ տրամադրության արդյունք է նրա դիմումը՝ ուղղած Նիկոլայ I-ին: Հայանելով սովորելու իր բուռն տենչը, ժողովրդին ծառայելու անկեղծ ցանկությունը, Արուսյանն ավելացնում է հուսահատությամբ. «կամ հասնել բազմանոց իմոց, կամ տալ զանձն իմ ի վտանգ կորստյան»:

Արուսյանի վիճակը ծանրանում է մանավանդ նրանով, վոր եջմիածնում սկսում են կասկածանքով վերաբերվել նրան, Արարատի գազաթ բարձրանալը սրբապղծության նման մի բան համարելով: Վերջապես ստացվում է Պարբոտի նամակը: Արուսյանի դժբախտությունը հանկարծ փոխվում է յերջանկության: Ահա այդ նամակը:

«Հարգելի սարկավազ, սիրելի բարեկամ,

Վորոշված է Ձեր վիճակը, կատարվել է, ինչ ցանկանում էյիք. նորին պայծառափայլություն կոմս Պասկեվիչ Յերեվան ըսկին, նույնպես և նորին լուսափայլություն ժողովրդական լուսավորության նախարար իշխան Լիվինը հարգեցին իմ Ձեր մասին արած խնդիրը, այնպես վոր Նորին Կայսերական մեծությունը ամենավորմածաբար Ձեզ թույլտվություն շնորհեց Դորպատում 3 տարի մնալու, վորպեսզի սովորեք հոգուտ հայ ժողովրդի կրթության, ընդ նմին նշանակելով Ձեզ տարեկան 200 ռուբլի արծաթ, 200 ռուբլի ճանապարհածախսի և նույնքան ել վերադարձի վարձ: Աստված Ձեզ հետ լինի, սիրելի բարեկամ: Անհամբեր սպասում եմ Ձեր ուրախաբեր գալու»

տին և հավիտյան կլինեմ, հարգելի սարկավագ, սրտով Ձեզ անձնելիք՝ Ծ. Պարբոտ:

Դորպատ, 4 ապրիլի, 30 թիվ»:

Անկասկած է, վոր Նիկոլայ I և նրա չինովնիկները հոգ տանելով Արուսեանի կրթութեան մասին, հույս ունեցին նրանից պատրաստելու միապետութեան շահերին նվիրված մի հյուսիսական սակայն նրանք սխալվեցին . . .

Յեւ այսպես, Պարբոտը Արուսեանին առաջնորդում եր գեպի գիտութեան տեսչալի բարձունքները, վորտեղից նա աշխարհին պիտի նայեր նույնպիսի լայն հայացքով, ինչպես մի անգամ նա յեց Արարատի յերկնամերձ գագաթից: Սակայն նրա յերազների պայծառ արեւը ելի մի պահ սքողվում և իրականութեան թանձր մշուշով: Արուսեանի Դորպատ գնալու ցանկութեանը դեմ և կանգնում Յեփրեմ կաթողիկոսը: Մյուս կողմից ել խոչընդոտ են հանդիսանում ծնողները, վորոնք^ա չեն կարողանում հաշտվել սիրելի վորդուց այնքան յերկար ժամանակ ըստանալով մտքի հետ, վորոնց համար հեռավոր և անծանոթ աշխարհը մի կորստյան անդարձ ճանապարհ եր:

Կոտրելով Յեփրեմ կաթողիկոսի համառ դիմադրութեանը և անտես առնելով ծնողների արտասուքները, Արուսեանը 1830 թվի հուլիսին մեկնում և Պետերբուրգ. այնտեղից ել՝ Դորպատ:

Դորպատում անցկացրած վեց տարիների ընթացքում Արուսեանի համար Պարբոտի տունը յեղել և հայրական հարազատ հարկ, իսկ Պարբոտը և իր ամուսինը ծնողական սեր և խնամք են ցույց տվել, մոռացնել տալով հարազատ ծնողներին: Շնորհիվ Պարբոտի, Արուսեանը շրջապատված և յեղել սիրով և առանձին հոգատարութեամբ նաև մյուս դասախոսների և նրանց ընտանիքների շրջաններում:

Արուսեանի արխիվում պահպանվող գերմանացի բարեկամներից ստացած բազմաթիվ նամակներն ու այլ և այլ դրութեանները գաղափար են տալիս այն արտակարգ ջերմ մթնոլորտի մասին, վորտեղ անցան նրա կյանքի այդ տարիները: Բարեկամական այդ շրջապատում Արուսեանը մոռացութեան չի տվել իր հայրենիքն ու հարազատ ժողովրդին: Նրա վառ հայրենասիրութեանը վոչ միայն չի նվազել, այլ առավել բորբոքվել և ու ընդգրկել նրա վողջ ելութեանը: Հայրենիքի կարոտը մաշել և Արուսեանը

նին այն աստիճան, վոր հաճախ միայնության ժամերին նա հառաչել է և դառնորեն արտասվել: Աբովյանին առաջարկված է յեղել մնալ համալսարանում իբրև արեվելյան լեզուների դասա-
խոս, սակայն նա կտրականապես մերժել է: Հայրենիքում գործելու հեռանկարը ուրախությամբ է լցրել նրա սիրտը և կրկնա-
պատկել նրա ընդունակություններն ու ուսման սերը:

Դորպատը յեվրոպական կուլտուրայի ոջախներից մեկն էր ուսական միապետության մեջ: Ֆրանսական մեծ լուսավորիչ-
ների և գերմանական «Գրոթի ու Փոթորիկ» շրջանի հանճարեղ հեղինակների քաղաքական-հասարակական գաղափարները վա-
ղուց եյին դառել վողջ Յեվրոպայի սեփականությունը: Նրանց հայացքներն իշխում էյին ամենուրեք, և Դորպատը այդ ազդե-
ցության շրջանակներից դուրս չէր մնում: Գյոթեյի և Շիլլերի յերկերը դառնում են Աբովյանի գերմաներենի դասագրքերը, Լեսսինգը խորապես հուզում է և հիացնում, Գյոթեյի մահը ցնցող ներգործություն է ունենում նրա վրա: Գերմանական մի լրագրից նա թարգմանում է մեծ բանաստեղծի մահվան տոթիվ մի հոդված, վորը ցույց է տալիս դեպի հանճարեղ բանաստեղծն ունեցած նրա խոր հարգանքը:

Աբովյանը թարգմանել է Գյոթեյի «Անտառի արքա» հայտ-
նի բանաստեղծությունը, ինչպես նաև Շիլլերի մի շարք բա-
նաստեղծությունները: Իր գերմանացի բարեկամներից մեկի ալ-
բոժում տեսնելով Շիլլերի բանաստեղծության ինքնագիրը, Ա-
բովյանը խորը հրճվանք է ապրում ու անմիջապես արտագրում է, կցելով բանաստեղծությանը մի ընդարձակ ծանոթություն:

Գրական-կուլտուրական այս մոտ կապերը գերմանական մեծ կլասիկների հետ, ինչ խոսք, անհետևանք չանցան Աբովյա-
նի համար: Մեր կյանքի շտաբում ունդ ղրաւգիրը հարադատության շատ թեւերով է կապված գերմանական հետամնացության դեմ գրոհող փաթորկոտ մտքերի հետ: Շիլլերի «Ավազակները» և «Վիլհելմ Տելլը», ինչպես և Գյոթեյի «Վերթերը» խորը գրոշմ են դրել Աբովյանի «Վերքի» վրա:

Աբովյանի մանկավարժական հայացքների և գրական ստեղծա-
գործության վրա բարդորոշ նշմարվում է նաև ժան-ժակ Ռուս-
սոյի ազդեցությունը: Նրա արթիվում գտնվում է «Նոր Ելիզա»-
յի թարգմանական փորձը, վոր անավարտ է մնացել հավանո-

րեն կյանքի դժբախտ հանգամանքների և վողբերգական վախճանի շնորհիվ: Այս փաստն ինքնին շատ բան է նշանակում:

Անտիկ աշխարհի գրականութուն և փիլիսոփայութուն, վաղ վերածնության խոշորագույն ներկայացուցիչներ, Ֆրանսական մեծ լուսավորիչներ և վերջապես գերմանական կլասիկ գրականութուն ու փիլիսոփայութուն,—ահա համաշխարհային կուլտուրայի այն հիմնական մոմենտները, վորոնք Դորպատում հանդիսացան Արուվյանի ուսումնասիրության առարկաները:

Յեվրոպական քաղաքակրթության հետ մեկտեղ, Արուվյանի վրա անշուշտ մեծ ներգործութուն է ունեցել նաև ուսանական կուլտուրան: Առաջին անգամ նա ներկայացում է գիտում Պետերբուրգում, վոր անջնջիլի տավորութուն է թողնում նրա վրա: Դորբատում նա ծանոթանում է ուսու հռչակավոր բանաստեղծ Ժուկովսկու հետ և այդ առթիվ իր հիշատակարանում գրում հիացմունք արտահայտող հետևյալ տողերը. «անվանի մարդուն, ուսաց գրականության նախազլխին տեսնելու ուրախութունից, յերակներս շարժվեցին»: Արուվյանը թարգմանում է նշանավոր բանաստեղծներ՝ Կարամզինին, Կրիլովին, Դմիտրիյեվին, Խեմնիցերին և ուրիշներին: Նրա այլ և այլ աշխատությունների մեջ հանդիպում ենք Լոմոնոսովի, Դերժավինի, Գրիբոյեդովի և այլ ուսու նշանավոր հեղինակների անուններին:

Իբրև ազատ ուսկնդիր Արուվյանը հաճախում է համալսարանի դասախոսություններին և միաժամանակ դասեր առնում Պարրոտից ու նրա պաշտոնակիցներին: Պարրոտի գիտավորությունն էր Արուվյանից պատրաստել մի բազմակողմանիորեն զարգացած մարդ, վոր պիտի նվիրվեր հայ ժողովրդի, հատկապես նրա մանուկ սերնդի, կրթության գործին:

Ըմբռնելով լուսավորչի իր պատասխանատու միսիան, Արուվյանը չի խորշել վոչ մի բանից, սովորել է ամեն ինչ, ձգտել է ամեն բան գիտենալ և ամեն կերպ ոգտակար լինել ժողովրդին: Գիտությունների հետ մեկտեղ նա հետաքրքրվել է նաև արհեստներով, անգամ սովորել է հաց թխելու և ճաշ պատրաստելու յեվրոպական յեղանակը:

Յեվ այսպես, բեռնավորված առաջավոր մարդկության ըստեղծած մտքի անսպառ գանձերով, Արուվյանը վերադառնում է

հայրենիք, այդ հարստությունից իր յերկրին և ժողովրդին բա-
ժին հանելու վառ հույսերով:

Թե ինչպիսի մեծ պաշարով, խորը գիտությամբ և լայն աշ-
խարհահայացքով եր Դորպատից նա հեռացել, յերեւում և ֆրան-
սացի մի ճանապարհորդի ստորեւ բերվող խոսքերից. «Արուսեանի
հետ տեսություն ըրի և ստուգիվ զարմացա իր հմտության վրա:
Գերմանական փիլիսոփայության և գրագիտության տեսիլները
իրեն այնքան ընտանի յեն, վոր նույնիսկ յիվրոպական մը ու-
զուտ կրնա քաղել իր կարծիքներեն: Շիլլերը ջուրի պես գետե,
Լեսսինգի, Լեյպնիսի կարծիքները մաղի անցուցեր ե և իր ա-
սիական յերեւակայությունով անոնց նոր գույն մը կուտա:
Գերմանացիի մը չափ կխոսի գերմանիկ լեզուն և տարակույս
չկա, վոր այս անձը հայ գրագիտության պատիւ պիտի ընե որ
մը: Տարորինակ յերեւույթ մարդկային լուսավորության, հայու
մը բերան արձագանք և այնպիսի տեսիլներու, վոր մեր մեջ գե-
տոր կտարածվին: Շիլլերի, Լեսսինգի գրությունները Կավկասի
լեռներու մեջ կհաստատվին և լսելի կլլան և գեռ Յեւրոպայի
մեջ ժողովուրդ կա, վոր այս հեղինակներու անունն անգամ
լսած չե: Զարմանալի բան պիտի ըլլա, յիթե Ասիայի լուսավո-
րությունը Կավկասեն սկսի և Բրամսթեյնի ժայռը տեսնե իր
չարչարանքին արդյունքը . . .»:

Բայց ավանդ, Արուսեանի իղեակները, ժողովրդին ոգտակար
լինելու քաղցր յերազները շուտով ջարդ ու փշուր յեղան՝ դիպ-
չելով այն ժամանակվա մռայլ իրականության ահռելի ժայռին:

Արուսեանը փորձ արեց Նշմիածնում հիմնել դպրոց՝ գյու-
ղական ուսուցիչներ պատրաստելու համար, սակայն տգետ Հով-
հանես կաթողիկոսը մերժեց նրա դիմումը, կոպտաբար պա-
տանխանելով՝ «դու լավ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ
կըթել գնոսա չե քո գործ»: Իսկ տգիտության մեջ վայրենացած
վանականները ճիւղադային ծամածռություններով և քրքիջներով
ընդունեցին յեւրոպական տարազով հագնված, բեխ ու մորուքը
սափրած նախկին դպրին: Խորտակված հույսերով ու անհուն
վշտով Արուսեանը թողեց Նշմիածինը և վերադարձավ Թբիլիսի:
Այստեղ մի կիսավեր խցիկում նա մեկ և կես տարի ապրեց
նյութական ծայրահեղ կարիքի մեջ, որվա հացի կարոտ և ապա-
ստիպված յեղավ, հակառակ իր վորոշման, արքունական ծառա-

յության մտնել տեղի գալառական դպրոցում՝ իբրև ուսուցիչ և տեսուչ: «Մտիպյալ ի չքավորությունն մտի ի պաշտոն արքունահան, վոր յերբեք կամեյի»:

Այդ տխուր, հուսահատական որերին Աբովյանը Նազարյանին և հայտնում իր վիշտը, իր սրտակից բարեկամից նա ստանում և հետևյալ պատասխանը, վոր հիանալի բնութագրում է այն զարհուրելի միջավայրը, ուր վիճակված եր գործելու Աբովյանին:

«Այսպիսի հանգամանքներում շատ զգուշ պիտի լինել այն մարդկանց հետ հարաբերություն ունենալիս, վորոնց հոգին հավիտենապես կաղապարների մեջ ստռել և և ընդունակ չե բարձրանալու դեպի ճշմարտությունը: Իհարկե, դու այժմ ապրում ես մի վողորմելի չինական աշխարհում, ուր մարդիկ իրենց ամեն բանը մոլեռանդաբար մեծ բան են կարծում և արհամարհում են ոտարը: Ինչ թշվառություն ապրել այնպիսի մարդկանց մեջ, վորոնք մտածելու ազատություն չունին, վորոնք իրենց կյանքը անասունի նման նախապաշարումների և սնոտիաւաշտության շղթաներով ըռնված առանց ինքնագիտակցության են անցկացնում»:

Իր մի այլ նամակում Նազարյանը հետևյալ սրտապնդիչ խոսքերն և ուղղում Աբովյանին. «Թող սիրտդ չկոտրվի, այլ համբերությամբ և վճռականությամբ պնդանա մինչև քո առաջ ավելի լավ ապագա բացվի: Ավելի վսեմ բան չկա, վոչ մի տեղ մարդս այնքան մեծ չի յերեվում, ինչպես գերակշռող ուժի դեմ պատերազմելիս, ընդգեմ ըստ յերևույթին անխուսափելի ճակատագրի կավելիս՝ մի արդար գործի՝ իր արժանավորությունը հաստատելու համար»:

Սակայն աշխատանքը Թբիլիսիի գալառական դպրոցում իր մխիթարական կողմը կա ունեւ: Աբովյանը 200 աշակերտների շրջապատում իրեն զգում եր յերջանիկ: Իր ազգակիցներին և յերկրացիներին կրթելն ու դատախարակելն Աբովյանը մեծ բախտավորություն է համարում: Ակադեմիկոս Ֆրենին ուղղած նրա մի նամակում ասված է. «Մանուկների աշխարհը վաղուց ի վեր բոլոր յերկրային սրտահաճ բախտավորություններից ինձ համար ամենաբարձրն և յեղել: Մանուկներին կրթելը աշխարհիս յերեսին ամեն բան և ինձ համար և դեռ ավելին, քա-

հի վոր սրանց մեծագույն մասը իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացի ու թաթար իմ յերկրակիցները»:

Նա բառիս իսկական իմաստով մանկավարժ էր, կոչված այդ ասպարեղի համար: Արովյանի համար մանկավարժությունը մի սիրելի գործ էր, մանուկների աշխարհը մի հոգեհարազատ միջավայր, մի զովաշունչ ոռոգիս այն ժամանակվա իրականության հեղձուկ անապատում: Ցարական անսիրտ չինովնիկների և խավարամոլ հայ կղերի տիրապետության դաժան պայմաններում նա իր դառն որերի կարճատև ուրախությունը, խավարով շրջապատված իր կյանքի լուսավոր բոլորները անց է կացրել մանուկների կենսախիղճ շրջապատում, նրանց աշխարհումն է մոռացել իր գեմ նյութվող անթիվ դավերն ու հալածանքները: Արովյանը ամենաքնքույշ հայրական սեր ու փայտայանք է տվել իր աշակերտներին և ջերմացել նրանց անկեղծ ու անկաշառ սիրով:

Կարծեք իր զավակներին ջերմորեն սիրող ծնողի բերնից դուրս չեկած լինեն Արովյանի ստորեիվ բերվող խոսքերն, ուղղված իր աշակերտներին. «բալքի թե գերեզմանումը եղ Ձեր սերը մըտքիցս գնա, այ իմ սիրելիք, իմ ազիզ բարեկամք, թե չե, վորքան ես կապույտ յերկինքը գլխիս ա, շունչս բերնումս, Ձեզ, Ձեզ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, Ձեր արեվին մեռնեմ»:
«Ուսուցիչ սիրե զաշակերտն վորպես հայր զվորդի», — ասում է Արովյանը, այս սկզբունքը լավագույն կիրառում է գտել հենց իրեն մոտ:

Մանուկների կրթության և դաստիարակության գործն Արովյանի համար յեղել է այրող հարց, մեր ժողովրդի լավ որվա ու յերջանիկ գալիքի հույսը նա նոր սերնդի հետ է կապել և նրանից է սպասել ամեն մի բարիք: Նոր սերունդն ստեղծագործական ներշնչում ու թռիչք է տվել Արովյանին: Սակայն իսկական մանկավարժի այս լավագույն հատկությունները վոչ միայն բավարարութուն չեն տվել ժամանակի պաշտոնական վոգուս, այլ և Արովյանի գեմ են գրգռել նրա աշխատակիցներին: Նրան շրջապատող նախանձոտ չինովնիկների նյութած մշտական դավերն Արովյանին հանդիստ չեն տվել: Արովյանը սոսկումով է լցվել իմանալով, վոր Անդրկովկասի դպրոցների տեսուչ է նշանակված հայաստաց Դեմիտրիյեվը, վորի հետ նա թշնամական հարաբերությունների մեջ էր: Ֆրենին ուղղած նույն նամակում

այդ առթիւ Արուստանը գրում է. «Մա (Դեմիրտիւքը) պատճառել է ինձ բավականաչափ վիրավորանքներ, վոր բնականաբար մեր հարաբերութեան մեջ կարող էյին տեղի ունենալ: Մեր բոլոր աշակերտները նրա ձեռքի տակ պիտի տանջվեն, բայց գլխաւորապէս հայերը և յես առանձնապէս: Յես բնավ չեմ կարող սրա խորժանքը տանել»:

Արուստանի մանկավարժական գործունեյութեանն ընթացել է տեղական ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների սեփական կուլտուրան զարգացնելու նշանաբանի տակ: Անշուշտ այս խնդրում նրան գաղափարական աջակցութեան են ցույց տվել ադրբեջանական նշանավոր գրողներ՝ Միրզա-Փաթալի Ախունդովը և Միրզա-Շաֆիին, վորոնք Արուստանի պաշտոնակիցներ էյին նույն դպրոցում:

Այս տեսակետից ուշագրաւ փաստաթուղթ է Արուստանի դիմումը Անդրկովկասյան դպրոցների վարչութեանը, Թրիլիսիի գաւառական դպրոցում՝ առաջին իսկ դասարանից հայերեն և վրացերեն անցնելու մասին:

ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐ ԲԱՐԵՐՆՆԴՈՒԹՅԱՆ,

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ, ԱՐՔՈՒՆԻ
ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՅԵՎԳԵՆԻՅ ՈՍԻՊՈՎԻՉ ՀԱՍՍԵՆ ՄԻԼԼԵՐԻՆ

Թրիլիսի գաւառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչից

Ր Ա Պ Ո Ր Տ

Ինձ հանձնված դպրոցի աշակերտների ծնողներից շատերը, և մինչև իսկ, կարելի չէ ասել, ամենքը խնդրում են ինձ, վոր առաջին դասարանում դասատուվի իրենց զավակներին հայ ու վրաց լեզուները: Նրանց այդպիսի ցանկութեան բավարարութեան տալու համար, ցանկութեան, վոր բարի նպատակ ունի այն մտքով, վոր բարձր դասարան փոխադրված աշակերտները հետագայում դժվարութեան են քաշում այդ լեզուների գիտութեան մեջ, վորոնք չեն դասատուվել առաջին դասարանում:

Յես, համակերպվելով հասարակութեան ցանկութեանը, նամանավանդ վոր տեղիս գաւառական դպրոցի աշակերտները մեծ մասով հայեր են, հարկավոր եմ համարում այդ մասին

հարգանքը զեկուցել Ձերդ բարեծննդության և խոնարհաբար խնդրել թույլ տալ դասավանդել աշակերտներին հայ և վրաց լեզուները, ինչպես վոր այդ կատարվում և մյուս զպրոցներում:

Թիֆլիսի գավառական դպրոցի հաստիքավոր
տեսչի պաշտոնակատար Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ

Պայքարելով հանուն տեղական ժողովուրդների և նրանց կուլտուրական շահերի, Աբովյանն իր համար կուլան և ընտրել հասարակութունը:

Խնդրելով ծնողների անունից, անշուշտ Աբովյանն ավելի համարձակ և դառել և նրա խոսքը հնչել և առավել ծանրակշիռ ու ազդեցիկ: Անդրկովկասյան դպրոցների վարչութիւնը վերջ ի վերջո հարգել և Աբովյանի խնդիրքը:

Իբրեւ լազնիվ մարդ և հանդուգն քաղաքացի Աբովյանն անհաշտ վերաբերմունք և ցուցաբերել իշխանավորների կամայականութիւնների նկատմամբ, վորի պատճառով մեծապես տուժել և:

Պիտի ասել, վոր իբրեւ տեսուչ, նշանակում և իբրեւ ցարական պաշտոնյա, նա անբավարար հատկութիւնների տեր և ճանաչվել, վորի պատճառով և 1843 թվին արձակվել և պաշտոնից:

Թրիլիսիի գավառական դպրոցում աշխատանքի անցնելուն պես, Աբովյանն իր տանը հիմնում և մասնավոր պանսիոն, վոր տեղ սովորում են գերազանցապես հայ յերեխաներ: Սկզբում նրանց թիվը փոքր էր, սակայն 1839-ին, յերբ Աբովյանն ամուսնանում և գերմանուհի Եմիլիա Լոոդենի հետ, նրա հնարավորութիւնները լայնանում են և զբա հետ մեկտեղ մեծանում և աշակերտների թիվը, հասնելով 25-ի:

Պանսիոնն այն ասպարեղն էր, վորտեղ Աբովյանը մի վորոշ ժամանակ, հսկող աչքից հեռու, կարողացավ ազատորեն կիրառել իր մանկավարժական հայացքները, ըստ ամենայնի հասնելով խոշոր եփեկոթի: Ահա թե ինչ և զբել Աբովյանի պանսիոնի մասին գիտնական-ճանապարհորդ Մորից Վագները. «Այս դպրոցը շատ անգամ դացի ու հայ տղոց հառաջադիմութիւնը վրա շատ զարմացա: Տասը, տասնուչորս տարվան տղաք թիւանը վրա շատ զարմացա: Տասը, տասնուչորս տարվան տղաք աղեկ կը կարգան ու կը գրեն հայերեն, վրացերեն, թաթարե-

րեն, ուռներեն, գերմաներեն ու գաղիներեն։ Մտուգիվ շատ դարմացա, գերմաներեն աղեկ շեշտելով կըխոսէյին ու վարպետին իմ առջևիս գրել տված բաներեն տեսա, վոր գերմաներեն լեզվին կաղմության աղեկ տեղյակ էյին, իմ առջևիս Կեթեյին ու Շիլլերին գործքերը կ'կարդային։ Ամեն անգամ աս դպրոցը գալուս ու աս կայտառ տղաքը տեսնելուս մեծ ուրախություն կըզգայի, մանավանդ իրենց լարեկամական ու ընտանեկան վարմունքը, քաղաքավարությունն ու վարժությունը զիս շատ կուրախացներ։ Իրենց վարպետին վրա շատ սեր ունեյին, վորովհետեւ թե կըթուլթյան ու գիտության մեջ հառաջացնելու և թե իրենց հանգստությունը հոգալու շատ փուլթ կտանի»։ Վերոհիշյալ տողերից միանգամայն պարզ ե դառնում, վոր այսպիսի փայլուն հետեւանքի հասնելու համար Արովյանը գործադրել ե լավագույն մանկավարժի իր բոլոր հատկությունները, իր վողջ յեռանդն ու սերը, իր հսկայական կուլտուրան, հարուստ և բազմակողմանի գիտելիքները։

Շատ չանցած, սակայն, համապատասխան պաշտոնական մարմիններն սկսեցին տագնապի ազգանշաններ տալ, արգելքներ հարուցել, գործը հասցնելով այնտեղ, վոր Արովյանը ստիպված յեղավ մի առ ժամանակ փակել պանսիոնը։ Սակայն համառ ջանքերով նրան հաջողվեց ձեռք բերել պաշտոնական թույլտվություն և կրկին բացել այն։ Այս անգամ պանսիոնն իր գոյությունը պահպանեց մինչեւ 1843 թվականը, մինչեւ Արովյանի հեռանալը Թբիլիսիից։

Միևնույն ժամանակ մեր հեղինակին մաշել են կյանքի այլ ձախորդ հանգամանքներ։ Նրա գործադրած բուռն ջանքերը Կազանի համալսարանի հայագիտության ամբիոնը ստանանալու համար՝ ի դերե յեւան։

Մերժված ու հալածված սեփական յերկրում, իր իսկ հայրենակիցներից, իր իգեալների իրադործման հույսը Արովյանը մի պահ կապում ե Կազանի համալսարանի հետ։ Այնտեղ, հայագիտական ամբիոնի միջոցով նա մտածում եր կադրեր պատրաստել հայրենիքում գործելու համար։ Այդ նպատակով Արովյանն Ակադեմիային ներկայացրեց իր յերեք աշխատությունները, («Նախաշավիղ կըթուլթյան», «Քերականություն ըստ Տապովի» և այլն), վորոնք աշխարհաբար գրված լինելու պատճառով գի-

տական չհամարվեցին: Այն, ինչ վոր Արուստանի մոտ նոր եր, այն, ինչ հեղինակի կարծիքով ամենակարևորն եր ու անհրաժեշտը պաշտոնական դիտության և դիտնականի համար, արժեք չեր ներկայացնում: «Բայց յես ամեն բանից ավելի պիտի ցավեյի,—գրում ե Արուստանը ակ, Ֆրենկին,—յեթե Ակադեմիան նըրանց նպատակի մեջ չթափանցեր և թողներ, վոր խեղճ ժողովուրդը ցերեկը խավարի մեջ շրջեր: Յես կարող եմ գրաբար գրել, բայց պետք ե նախ իրականացնել այն, վոր անհրաժեշտությունն ե»: Արուստանը ուշ գլխի ընկավ, վոր այն, ինչ իր յերկրի, իր ժողովրդի համար հրատապ անհրաժեշտությունն եր հանդիսանում, բոլորովին ել հարկավոր չեր նրանց, ում վոր նա դիմում եր այնպիսի անկեղծ պարզամտությամբ: Հայկական դպրոցների համար կազմած «Նախաշավիղ կրթության» աշխարհաբար դասագիրքը Թբիլիսիի գիմնադիտայի ուսուցչական խորհրդի կողմից ևս հավանություն չգտավ այն պատճառով, վոր այդ գրված եր «ուսմական» լեզվով և մեղանչում եր գրաբարի վոգու դեմ:

Այս մաշող ցավերի մեջ, ճնշող այս ծանր բեռի տակ Արուստանն ունեցավ մի անորինակ բեղմնավոր գրական գործունեություն: Սակայն ստեղծագործական աշխատանքը վոչ միայն չի մխիթարում, այլ առավել ևս խորացնում ե նրա ապրած վոգբերգությունը, ավելի ցայտուն դարձնում ժամանակի սահմանափակ վոգու և իր իդեալները միջով բացված անգունդը: Նա ստեղծագործում ե առանց համոզված լինելու իր գործի հաղթանակին, առանց հավատալու գրողի փառքին:

1843 թվին Արուստանը տեղափոխվում ե Յերեվան, նշանակվելով տեղի գավառական դպրոցի տեսուչ: Այստեղ ևս շուրուհակվում են նույն դավերն ու մեքենայությունները, ինչ վոր Թբիլիսիում եր: Արուստանին շրջապատում եյին մանկավարժական գործին չինտնդիական անտարբերությամբ վերաբերվող, այդ ասպարեզի համար պատահական և միանգամայն անպետք մարդիկ:

Ակադեմիկոս Ֆրենկին ուղղած իր 1847 թվակիր նամակում Արուստանը գրում ե. «Այն, յեթե միայն պարոն մինիստրը կամենար գիտենալ, թե ինչ դրության մեջ են այստեղի դպրոցները: Միայն ավելորդ փող ե, վոր կորցնում ե արքունիքը,

խիստ պատանդները խորտակում են սիրուն ժամանակը... Թե խոսում ես այդ մասին, քեզ հալածում են, վորպես աղանդավորի, չես խոսում՝ ստացվում է խայտառակ մի դրուժյուն. քո աչքի առաջ, տարեց-տարի վրաքի տակ են տրվում արքունիքի և քո իսկ հայրենիքի շահերը: Վոչ թե ուսուցիչներն ուճիկը բարձրացնելով է, վոր պետք է վերջ դրվի անտանելի այդ դրուժյանը, այլ բարվոք կազմակերպություն մտցնելով, բանիմաց մարդիկ նշանակելով, իրենց գործը սիրով ու յեռանդով առաջ տանողներին խրախուսելով: Նվիրական խոսք եմ տվել հանգուցյալ Պարբոտին, Կոմսոսնալի իմ դաստիարակչին ու բարեկամին, չթողնել յերբեք ուսուցչական ասպարեզը, անգամ յեթե ամենահրապուրիչ կարիերն իսկ բացվելու լինի իմ առաջ: Այսուհետև նայնիվ հիմա գրեթե ստիպված եմ անելու այդ քայլը, քանի վոր տասն ու մեկ տարի յե տեսնում եմ այս ուսուխնան և անկարող եմ վորչեմի բան անել դրա դեմ: Լավ է մենակ 500 աշակերտ ունենաս, քան կրթություն տա 50 աշակերտի, 5 ուսուցչով, վորոնք վոչ մի բանի պետք չեն»:

Արուսյանը փաստը չեր չափազանցնում: Խիստ արժեքավոր է մանավանդ Կարլ Կոխի վկայությունը: «Մինչևի հիմա Անդրկովկասը չի տեսել այնպիսի մի ուսուցիչ, վորը նման սիրով ու այնպիսի հոգատարությունը նվիրված լիներ մանուկների դաստիարակության գործին, ինչպես վոր Արուսյանն է: Սակայն, դժբախտաբար, Արուսյանին չեն ցույց տալիս արժանի վերաբերմունք: Զինովնիկների նեղարտությունը հաճախ ու շատ է խանգարում նրան առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձգտումները: Յեթե Արուսյանը, իբրեւ Յերեւանի գավառային դպրոցի տեսուչ, ֆնալ կարողանար իր գործունեության ներկա շրջանի մեջ, յեթե նրան գործոն աջակցություն ցույց տան իրեն յենթակա պաշտոնյաները, այլ և պահանջված չափով գնահատեն նրան, սպասելի յե, վոր Յերեւանից մի նոր լույս ծագի դժբախտ ու մոռացված, դարերով վտանահարված հայ ժողովրդի համար»:

Պաշտոնակիցների շրջանում չգտնելով աջակիցներ, Արուսյանը գործին սրտացավ մարդիկ է վորոնում հասարակության մեջ: Նա ջանք է թափում ծնողներին մոտեցնել դպրոցին և հասարակության ու դպրոցի միջև ստեղծված կապի վրա հիմնել

իր աշխատանքները: Մակայն իղուէր: Ջարչիական վոգու բա-
ցարձակ ախրապետութեան այդ պայմաններում, դրամական շա-
հը գերազատում էր ամեն ինչից: Շահի հետեւից վաղող գոր-
ծարար վաճառականն իր յերեթաններ իր թուլթումը դրադիլը
պարապ գործ էր համարում: Գնալով ավելի և ավելի հաճախ-
կի էյին դառնում Արուստանի ընդհարումները քաղաքում «հարգ-
ված» չարչիական իշխող խավի, հոգեւոր իշխանութեաններ, պաշտոնական մարմինների և բարձրաստիճան անձանց հետ:

Արուստանն ապրում էր խռովահույզ և լարված հոգեվիճակ: Կոնֆլիկտը այն աստիճան է սրվում, վոր նրան համակում է իշխանութեան կողմից ձերբակալվելու և աքսորվելու յերկու-
ղը: Իր աշակերտ Գեորգ Գեղամյանին գրած մի նամակում նա
վորոշակի կերպով խոսում է այդ յերկուղի մասին: Սարսափը
ցարական ժանդարմերիայից վաղուց էր բուն դրել Արու-
ստանի մեջ: «Թուրքի աղջիկը» պատմվածքում նա գրում է. «Վոր
լսում էյի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին, յա բանալը քցեցին,
վոր ասում էյին՝ թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա եկել, վոր
յերկրի հավալն քննի իմանա, վոր կուսակալիցը, յա նախա-
բարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ էր գալիս, վոր կառավարու-
թեանիցը (գերեկիցիցը) ստուռով գիրքը կանատակին աչքիս
չեր յերեւում, ենպես էյի սարսափում, կարծում, թե ես ա, իմ
վերջի ուրը հասել, մոտեցել ա, իմ արած չարութեանը լիս ըն-
կել, Պետերբուրգ, Մոսկով, Թիֆլիզ ինձանից գանգատով լըց-
վել են, իմ բարեկամք ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը
ինձ մատնել, ինձ պետք է տանեն սաղ-սաղ թաղեն, յա կախ
տան»:

Ժամանակից առաջ ծնված մարդու տրագեդիան Արուստանը
Յերեւանում ապրեց ավելի խորն ու ցավագին կերպով:

Մանավանդ խիստ զգալի յեղավ նրա համար Ներսես Աշ-
տարակեցու հասցրած վիրավորանքը: Կաթողիկոսը չհարգեց
Արուստանի խնդիրը, չկամեցավ նրա աշակերտներից մի քանի-
սին արտասահման ուղարկել բարձրագույն կրթութեան ստա-
նալու: Կաթողիկոսից մերժված Արուստանը վրդովմունքի փայլն
աչքերին, արտասունքները կուլ տալով վերադարձավ հուսա-
խաբ անելու ուրախ համբավի սպասող իր աշակերտներին:
Հարվածը խիստ էր, հիասթափութեանը՝ կատարյալ: Ան-

նկարագրելի ծանր եր Արուսյանի վիճակը մահալանդ կյանքի վերջին ամիսներին: Նա թողնում է Յերեվանի գավառակոն գալը, ստանձնելու համար Ներսիսյան գալուցի տեսչի պաշտոնը, վոր նրան խոստացել եր հաթողիկոսը... Սակայն այս մի խաղ եր, մի նոր դավ Արուսյանին վերջնականապես խորտակելու համար: Ներսես Աշտարակեցին դրժում է իր խոսքը...

Յիվ այսպես, Արուսյանի բոլոր փորձերն ու ձեռնարկումները ի դերե յեւան, բոլոր ծրագրերը խորտակվեցին: Նա տեսավ իր շուրջը վհատեցուցիչ անտարբերություն, բայց հույսի վաչ մի նշույլ, լույսի վոչ մի շող:

Արուսյանին վիճակված եր սկսել և առաջ տանել ժողովրդի լուսավորության պատվաբեր գործն ամենածանր ժամանակներում. նա ստիպված եր մենակ մաքառել խավարամիտների հըսկայական բանակի դեմ: Խիստ անհավասար եր ուժերի հարաբերությունը...

Արուսյանն ապրեց մի խորը, դեռ ևս լիովին չալարդարանված վողբերգություն: Նա ապրեց մոռյլ գիշերի անփարատ խավարում և այդ խավարին կուլ դնաց նրա լուսավոր ու պայծառ կյանքը:

Դեպի մահ տանող հուսահատություն ծնունդ է Արուսյանի «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը» բանաստեղծությունը:

Մնաք բարով, մնաք՝ անց կացած որեր:

Մոռացի՛ր՝ աշխար՝ քեզ տված ցավեր:

Վորդի՛ք, ընտանի՛ք, ուր եք դուք լալիս,

Մարմինս թե փթի, սիրե ձեզ հոգիս:

Ես ճամփեն մեկ որ պետք է մենք գնանք,

Մահով են կյանքին հասնենք, դինջանանք:

Բայց մեռնիլ յես վոր շուտ ուզում չեյի,

Պետքը գամ ազգիս, ախ՛ ասում եյի:

Վոչ յերկար ապրեին եր իմ ուզածը,

Վոչ լավ որ քաշիլն՝ ախ՛ իմ խնդրածը,

Իմ են քաշած շունչն ել մահ եր աչքիս,

Յերբ չեյի կարում պետք գալ ազգիս:

Իշխանություն թե, կամ փառք ուզեցի,

Թագի, պսակի թե փափագեցի,

Ենտուր համար միայն, վոր հաղար մարդի
Աչքի արտասուենքն սրբեմ, վոր չցավի:

Փակ եր աշխարհն, սիւ՛ իմ քաշած ուրն,
Վոր ձեռս չհասավ, ինչ ուղեց սիրտս վոր:
Արարիչ իմ տեր՝ թե մարդ չիմանա,
Իմ աղոթքն ես եր, քեզ լավ հայտնի ա:

Մարդիք, ախ՛ մարդիք՝ դուք յերբ կղարթնիք,
Վոր սիրտ սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք:
Իմանաք, մեր դրախտն ու կյանքն հենց են ա,
Ով վոր խեղճ ազգի ցավը կիմանա:

1848 թվի ապրիլի 2-ին վաղ առավոտյան դուրս գալով
տնից Արուստան այլիս չվերադարձավ: Ո՛ւր դնաց, անդարձ
կորստյան ինչպիսի ճանապարհով—անհայտ ե: Անլուծելի առեղծը—
ված ե Արուստանի կյանքի վախճանը:

Անհայտանալուց 3 որ առաջ նա տխուր խոհերի մեջ ե ըն-
կել, վոչինչ չի կերել, քիչ ե խոսել, չի հանվել և տանջվել ե
անքնությունից: Ինչպիսի մռայլ խոհերով եր լցված նրա գլու-
խը և ինչ փոթորկով հուզված նրա զգայուն սիրտը: Իր վար-
դագույն յերազների անդարձ կորստից եր հուսահատված, թե
իր դեմ նյութով ուր դավերից խոցված... Յեղ մեկը, և մյու-
սը... Ամենասոսկալին այն եր, վոր չգտնվեց մեկը, վոր բաժա-
նեւր նրա անուր վիշտը, վոչ մի հոգեհարազատ բարեկամ, վոչ
վոք հոգի ջերմացնող, հուսադրող մի խոսք չառաց նրան: Ինչ-
պիսի անկատար իղձեր տարավ նա իր հետ...:

Արուստանի կործանումը եզոխտական մի ակտ չեւր, այլ
հուսահատ բողոքի արտահայտություն: Չկամենալով համակերպ-
վել ժամանակի պաշտոնական վոգուն, գլուխ ծռել կղերի և
ռեակցիայի առաջ, հավանաբար անձնասպանությամբ ել վերջ
տվեց նա իր կյանքին:

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

Մեծ է, հարուստ ու բազմազան Արովյանի թողած գրական ավանդը: Բացառիկ է նրա ժառանգության նշանակությունը հայ գրականության մեջ: Արովյանը բազմաթանր հեղինակ է: Նա գրել է վեպ, պատմվածք, պիես, առակ, բանաստեղծություն,

Արովյանն է հայերեն աշխարհաբար դասագրքերի առաջին հեղինակը և մանկական առաջին գրողը: Նա գրել է և՛ հասակավորներ, և՛ մանուկների համար: Ամեն դեպքում էլ նկատի չի ունեցել ժողովուրդը, նրա կուլտուրական մակարդակը, ճաշակը, հետաքրքրության առարկան: «Կարելի ա թե շատ բառ, շատ խոսք քիչ մի ծանր թվի, բայց այլ ձևով հնար չի կար, չունքի բանն ենպես պտի շինած, գրած, վոր կարդացողի սրտովն ըլի: Շատ մութը լեզվով գրիլ ենպես եմ կարծում, թե մեր խալխին դիր չի գալ»: Արովյանը ժողովրդի մարդ էր, իր ստեղծագործության ակունքներով ու վոգով սերտորեն կապված նրա հետ: Նա առաջինն ըմբռնեց, վոր ժողովրդի հետ կապված արվեստը միայն կարող է լինել կենսունակ, իսկական արվեստ: Ժողովրդի վշտով, նրա ազատ, լուսավոր ու յերջանիկ կյանքի կարոտով և տոգորված Արովյանի ստեղծագործությունը: Արովյանը առաջինը գիտակցեց, թե ինչ նշանակություն ունի ժողովրդական բանահյուսության անսպառ ու ջինջ աղբյուրը, և ինքն ազահաբար խմեց այդ կենսաբար, անմահական աղբյուրից:

Արովյանը հիանալի գիտեր հայ և հարևան ժողովուրդների ֆուկլորը: Նա վաղուց ի վեր սովորություն է ունեցել շրջելու ժողովրդի մեջ, լսելու և գրի առնելու նրանց յերգերը, զրույցները, հեքիաթները:

Սիրել և մանավանդ խոսեցնել ձերերին և իր գրվածքնե, բում ոգտագործել նրանցից լսածները: «Վերք Հայաստանի» վեպում կարելի չի ցույց տալ այդպիսի շատ կտորներ:

Հանդես գալով այնպիսի ժամանակ, յերբ մեր գրականու-

Թյունը ներշնչված էր կրոնական վոգով և սպասարկում էր յե-
 կեղեցուն, յերբ կղերը և կղերամիտ մարդիկ ձիգ եյին Թափում
 արհեստական յեղանակով կյանք ու կենդանություն հաղորդել
 վաղուց մեռած գրաբարին, աչքի առաջ ունենալով ժողովրդին,
 նրա արդեն հրամայական դարձած պահանջներն ու շահերը, Ա-
 բովյանն անհաշտ պայքար սկսեց գրականության հին, վաղուց
 արդեն անպետքացած տրադիցիաների դեմ: Նա իր հոգու ամ-
 բողջ գորությամբ բողոքեց, վոր հին գրականության կողմից
 աչքաթող է արվել ժողովուրդն ու նրա կյանքը: «Ինչ կա յեկեղե-
 ցու վրա յա, ասածու ու սրբերի»,—գրում է Աբովյանը «Վերք
 Հայաստանի» վեպի առաջաբանում, քննադատելով մեր հին
 գրականության կեղծ դասական ուղղությունը, կրոնական սխո-
 լաստիկ վոգին: Այդ նույն առաջաբանում նա շեշտակի կերպով
 դնում է գրականությունը ժողովրդի շահերին ի սղաս բերելու,
 ժողովրդի համար գրելու պահանջը: Աբովյանը ցանկանում
 է մոտ, մատչելի ու հարազատ լինել միայն ժողովրդին, ծառա-
 յել «ազգին», իսկ ազգը նրա համար «հարիւր հազարն» էր: «Գրա-
 բառ տաքը կլի վոր հասկանային, բայց հարիւր հազարի համար
 թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր վոր ազ-
 գը են լեզվով չի խոսում, են լեզուն չի հասկանում, սաքի հենց
 բերնիցդ ել վոսկի վեր ածիր . . .»: Տարիներ շարունակ Աբով-
 յանն ունեցել է ժողովրդին վորեն ձևով ոգտակար լինելու ան-
 հուն ցանկություն, նրան իր միտքն ու իղձը, իր սերն ու սիր-
 տը հայտնելու բունն փափագ. այս մտքով է նա ապրել ու թե-
 վավորվել: Բայց այդ վոգելորության լուսավոր բաղնիքին հա-
 ջորդել է հուսահատության մռայլ խավորը, քանի վոր նա իր
 առջև տեսել է անանցելի խոչընդոտներ, անհաղթահարելի ար-
 գելքներ: «Վնչ քանս յերեսուն տարուց ավելի ա՛լ իմ ազիզ հեր,
 իմ սիրելի ազգ, վոր սիրտս կրակ ա ընկել, երվում, փոթոթվում
 ա, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուքը իմ աչքիցս, ախն ու ոխը իմ
 բերնիցս չի պակասում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, վոր
 մեկ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմեցի ու հատ հոգը մանեցի»:
 «Բայց ախ՛ լեզուս փակ էր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս
 խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարճ, գանձ չունեցի, վոր գործով
 ցույց տայի ուղածս, անունս մեծ չեր՝ վոր ասածս տեղ հասնի,
 մեր գրքերն ել գրաբառ, մեր լեզուն ել անպատիվ, վոր սրտիս
 հասրաթը խոսքով հայտնեցի»:

Արովյանը իշխանավոր չեր և վոչ էլ հարուստ մեծատուն, սակայն նրան տրված էր խոսքով իր սրտի հասրաթն հայանելու մի հզոր կարողություն, արվեստագետի շողշողուն տաղանդ։ Բայց հենց այստեղից էլ սկսվում է նրա վողբերգությունը։ «Յես էլ եյի ուզում» վոր ինձ վրա չծիծաղեն, Հասեն կոպիտ ա, հիմար ա, վոր քերականություն, ճարտասանություն, արամաբանություն չգիտի, յես էլ եյի ուզում, վոր ասեն. «ժհ, ենպես խորը, խրթին շարադրել գիտի, վոր սատանան էլ միջիցը մեկ բառ չի կարող իմանալ, հասկանալ. . .»։

Արովյանը կանգնում է ծանր յերկընտրանքի առաջ. գրել աշխարհաբար, ժողովրդին հասկանալի լեզվով, «վոր մեր խալխի սրտովը ընի», զոհել անուն, փառք, ծաղրվել ու արհամարվիլ, թե՛ հրաժարվել ժողովրդից, յերես դարձնել նրա շահերից, գրել գրաբար, մեծարվել և փառքի տիրանալ։ «Եսպես բաները մտածելով, որս ու ումըրս մաշվել էր։ Շատ անգամ ուզում էյի իմ գլուխս մահու տամ, չեյի իմանում» թի սրա չարեն ի՞նչ կլինի։ Թող լսողը չհավատա, ամա ես ցավն ենպես էր սիրտս առել, վոր շատ անգամ գժվածի պես ընկնում էյի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ յետ սիրտս լիքը տուն գալիս»։

Այն ժամանակվա պայմաններում հեշտ չեր յելք գտնել բայց և անհնարին չեր այդ Արովյանի համար։ Յերկարատեմ ներքին պայքարից հետո հարցը լուծվեց հոգևոր աշխարհաբարի։ Ժողովրդի սերը հաղթեց. «Թող ինձ այսուհետե տգետ կանչեն, լեզուս բաց ա էլել իմ ընտիր, աղիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ։ Թող տրամաբանություն գիտեցողը իրեն համքարի համար գրի, յես, քո կորած, շվարած վորդին՝ քեզ համար»։

Յեմ այսպես, ընկնում է վիպասանի լեզվի կապը, միտք կաշկանդող ողակը փշրվում է, իսկ ժողովրդի և հայրենիքի սեբը թեմավորում նրա ծով միտքն ու վառ յերեմակայությունը։ Արովյանը բռնվում է ստեղծագործական վողբելորություն մի ա-նորինակ տենդով, ապրածն ու լսածը վերակենդանանում է նրա հիշողության մեջ, կրակ կտրած հեղինակի գրիչը այրող խոսքեր և արտադրում։ Այդ չստուգող ջերմությունն է, վոր անցնում է մեզ, յերբ յուրաքանչյուր անգամ կարգում ենք «Կերք Հայաստանի»-ն։

Այսպիսի անորինակ ծանր ու ցավատանջ յերկունքով

ծնունդ առավ հայ նոր աշխարհիկ գրականութեան անդրանիկ, ուստի և ամենասիրելի զավակը՝ «Վերք Հայաստանի» անմահ գիրքը:

Հայ գրականութեան այդ նշանավոր տարեթիվը հանդիսացավ 1840 թվականը:

Արուսեան իր վեպում առաջին անգամ հոգի վեր հանող, ի խորոց սրտի խոսք ասեց մեր ժողովրդին: Նա ապացուցեց, վոր «Կոպիտ ու խակ» աշխարհաբարով կարելի չե դատարկել մարդկային զգացմունքները, անհուն ծովը, արտահայտել մարդկային մտքի ամենանրբին շարժումները: Նա փայլուն կերպով իրադործեց այն, ինչ վոր այնպես հրամայաբար պահանջվում էր գրողից: Սեր, բարեկամութուն, հայրենասիրութուն, ծնող, զավակ, մահ, մի խոսքով այն ամենը, ինչ վոր կազմում են մարդկային կյանքի բովանդակութունը, դառան Արուսեանի ներշնչման, ստեղծագործութեան առարկաները:

Արուսեանը վոչնչացրեց գրականութեան հին տրագիցիաները, ստեղծելով նոր սկզբունքներ: Նա հեղեղի ուժով և սրբնթացութեամբ առաջ տարավ մեր նոր գրականութեանը, խորտակելով նրա ճանապարհին ընկած խոչընդոտները, սրբելով, տանելով ինչ վոր հին եր ու փտած:

Արուսեանը բացեց հայ նոր գրականության բարեգուշակ գարունը...

Հայկական վեպի պատմության մեջ չենք կարող ցույց տալ այնպիսի մի դործ, վորն այս կամ այն չափով առնչվեր «Վերք Հայաստանի» վեպին և հանդիսանար դրա նախորդը: Այս իմաստով Արուսեանի «Վերք Հայաստանի»-ն ավելի մի խիզախ թուխք ե, քան մեր գրականութեան որինաչափ զարգացման հետեանք: Դա մի եպոսոս կազմող յերեվելթ եր, վոր շիջա ստեղծեց և ունեցավ իր հեռեւորները հանձին Պոռթյանի, Աղայանի, Թումանյանի և Իսահակյանի, գրողներ, վորոնք Արուսեանի ժողովրդական սկզբունքների շարունակողը և զարգացնողը հանդիսացան: Այս անունները սերտ կերպով զուգած այն ողակներն են, վորոնք կազմում են մեր նախախորհրդային գրականութեան առողջ և ամուր վոյնաշարը: Ժողովրդայնութեան սկզբունքը, վոր գալիս ե մեր գրականութեան հեռավոր անցյալից, «Վերքի» միջոցով նոր ուժով ավանդվեց մեր նոր գրականութեանը:

«Վերք Հայաստանի» վեպում պատկերված է 19-րդ դարի 20-ական թվականների հայ իրականությունը: Դա Հայաստանի համար պատմական մի այնպիսի ծանր ժամանակաշրջան էր, յերբ այնտեղ ապրող ժողովուրդները, հատկապես հայերը, ծվատվում էին պարսիկ սարգարների արշավանքների ճիրաններում: Ժողովուրդն ապրում էր ստրկական կյանքով, յերկիրը վեր էր ածվել տառապանքի մի գնդանի, ամեն ինչ յենթարկված էր Սարգարի քմահաճույքին, բոլոր սրբությունները վտանահարվում էին նրա ապրեն ցանկություններին բավարարություն տալու համար: «Վոչ տունն էր իրանը, վոչ աղբանքը, վոչ ջանը, վոչ ողորջաղը»: Իբրև բռնակալություն սիմիոլ Սրովյանը նկարագրում է Յերեվանի բերդը, այդ «հազար գլխանի գեվը», վոր կուլ է տվել տասնյակ հազար անմեղների: Զնայած ժողովրդի այն ժամանակվա իշխող խավերը՝ աղայությունն ու հոգեոքականությունն ահամա համակերպված այդ բարբարոս կարգերին քարոզում էին հնադանդություն, բայց և այնպես ժողովուրդը չէր հաշտվում իր վիճակի հետ, չէր ընկճվում բռնակալ ուժի առաջ: Ժողովրդի մեջ կային ըմբոստ վոգիներ, վորոնց անկարելի էր ընկճել սրով և բանտով, նրանց վոգի և համարձակություն էր տալիս հայրենիքի և ժողովրդի ազատությունը: Աղասին հայ ժողովրդի հերոսության մարմնացումն էր Սրովյանի համար:

Ահավասիկ «Վերք Հայաստանի» վեպի համառոտ բովանդակությունը:

Բարեկենդանի տոնին վիպասանի հայրենի գյուղը, Քանաքեռը, արտակարգ ուրախության մեջ է: Յերթասարդները Աղասու՝ գլխավորությամբ ջիրիդի յեն դուրս յեկել գյուղի կալերը, իսկ ծերերը ոգաներում նստած կենացներ են ժողթում և զվարթացնող բաժակներ դատարկում: Բայց շուտով այս ընդհանրությամբ զարդաներ չար գեվերի պես տարսափ են տարածում վողջ գյուղում: Նրանք յեկել են Սարգարի հարեմը առնելու գեղեցիկ Թագուհուն, իր անմխիթար ծնողի միևնուճարին: Մոր սիրտ մղկտացնող հարայից զարհուրած գյուղացիք մոռանում են և՛

տոն, և՛ ուրախություն: Բայց հիմ էր իր գլխից ձերք վերցրել, վոր պաշտպաններ նրանց, հիմ կհանդգնեն դեմ կանգնելու Սարգարի հրամանին. «Սարգարի հրամանին սարը չի դիմանա»:

Այն պահին, յերբ ամբողջ գյուղն ահից քարացած դիտում է Սարգարի ֆարաշների բարբարոսությունը, հանկարծ արծվի սրընթացությամբ հայտնվում է հսկա Աղասին, սրի կատաղի հարվածներով թուցնում ֆարաշներից մի քանիսի գլուխը, իսկ մյուսներին փախուստի մատնում: Աղասին մի խումբ ընկերներին հետ հեռանում է Քանաքեռից: Հայտնվելով մերթ աշտեղ, մերթ այնտեղ, նա քաջաբար կռվում է ժողովրդի ստրկացնողների և բռնակալների դեմ: Աղասու քաջերի թիվը զնալով մեծանում է, նրանք նվաճում են ընդհանուրի սերն ու համակրանքը: Վրա յե հասնում ոռոս-պարսկական պատերազմը, Միասնալով ոռոսական բանակին, Աղասին անսպասելի խորտակիչ հարվածներ է հասցնում հակառակորդներին ու թուլացնում նրանց ուժը: Ռոսական բանակի հետ Յերեվան մտնելով, նա շտապում է ազատել հորը, վոր տառապում էր բերդում: Հոր և վորդու ջերմ գրկախառնության պահին զնգանում թագնված ֆարաշները սրախողիող գետին են տապալում քաջ Աղասուն: Հերոսի հոր ապրած անսահման ուրախությունը տեղի յե տալիս խորը կսկիծի. նա չի դիմանում վայրկյանաբար իրար հաջորդող այդ ծայրահեղ զգացմունքներին և նույն րոպեյին անշնչացած ընկնում է վորդու դիակի վրա:

«Վերք Հայաստանի» վեպում Արուսյանին հուզում են հարյուրավոր հարցեր, բազմաթիվ ու բազմադան այնպիսի խնդիրներ, վորոնք հասունացած լինելով՝ իրենց շտապ լուծումն են պահանջում: Վիպասանը չի կարողանում նրանց կողքով անտարբեր անցնել, և այդ է պատճառը, վոր նա հաճախ ընթերցողի ներողամտությունը խնդրելով, ընդհատում է բուն պատմությունը, շեղվում մերթ այս, մերթ այն հուզող հարցի կապակցությամբ և զիզզադ ու վոլորուն ճանապարհներով կրկին վեցությամբ և զիզզադ ու վոլորուն ճանապարհներով կրկին վերադառնում հիմնական ուղուն: «Լավ չի սկսած բանը թողնել ու հապես քարող ասել, յես ել դիտեմ, ամա սիրտս չի դիմանում, լ՞ենչ անեմ»: Ժողովրդի վիշտը, անլուր տառապանքը հեղինակին շտապիտս է դարձնում. երվում, կսկծում է նրա սիրտը, շատ անգամ նա անկարող է լինում գսպել իրեն ու հույզերի տարբերքին

անձնատուր յեղած՝ գնում ե ու մեկ ել հանկարծ ուշքի գալիս. . .
«Բայց վա՛յ ինձ, հւր հասա, հւր տարալ ինձ իմ կսկիծը, իմ եր-
ված սիրալը, Լեզուս չի, վոր խոսում ա, հոգիս ա, վոր զգում ա,
ազգիս արինը առաջիս թափում, իմ հայրենիքը առաջիս քան-
դելում, իմ սիրելի աղբոր աղի արտասուքը ու դառը սուքը՝ սիր-
տըս երում խորովում: Ինչպես բերնիս հուպ տամ. արինս քթովս
ա դուրս գալիս, աչքս կայծակին տալիս»:

Աբովյանը հաճախ դիմում ե ընթերցողին, խոսում նրա հետ,
ազաչում-պաղատում նրան համոզվելու, ճիգ ե անում իր հուզ-
մունքը նրան հաղորդելու, իրեն վշտակից ընկեր դարձնելու ե
այդ կերպ մխիթարվելու: Հեղինակը միշտ ընթերցողի հետ ե.
վոչ թե գրքի մեռած տառերն են խոսում, այլ ինքը, կենդանի
հեղինակն ե մեզ հետ զրուցում, մեզ պատմում մի հուզող վիշտ,
մեր ժողովրդի գլխով անցած գնացած մի ծանր պատմություն:
Հեղինակն ամենից շատ ե խոսում, բոլորի հետ հուզվում, ան-
ցող-դարձող դեպքերին նա չի կարողանում սառնասիրտ նայել:
Նա վոչ միայն մարդկանց հետ ե խոսում, վոչ միայն մարդիք
են նրան մխիթարում, այլ ե ընտելյան հետ, բնությունն: Ել ե
արձագանքում վիպասանի բուռն ապրումներին: Բնությունն Ա-
բովյանի գրչի տակ կենդանանում, լեզու յե առնում, սիրտ ու
զգացմունքներ, միտք ու խոհեր ստանում ու խոսում նրա հետ:
Բնությունն ել հեղինակի հետ մեկ տեղ ուրախանում ե ու տըխ-
րում, նրա պես անզուսպ կրքով բռնկվում չար մարդկանց ու
չար գործերի դեմ: «Ամպերը դիտը գլխանի վիշապի նման՝ յերկն-
քիցը ճողովակ յեղած՝ վոր բերանը չչին բաց անում, խփում, ու-
զում եյին վոր սաղ յերկինքը կում անեն, ծամեն, փռուր-փռուր
անեն ու ել յետ հազար թիքա արած ածեն անիրալ մարդի գլխին՝
վոր վոչ յերկնքիցն ա պատկառում, վոչ աստվածանից վախե-
նում, վոչ ջուրը իրեն իրեն առնում, վոչ հողից մեկ խրատ
վերցնում, վոչ իր խեղճ հոգու ներքին ձենը լսում. . .»:

Չարը պատժող բնությունն անմեղին, խեղճին, թուլին, ան-
պաշտպանին հովանավորում, մոր պես իր գրկում պատսպա-
րում, թագցնում ե, նրա վիշտն ե լալիս, նրա սուգն անում.
«Յերկինք, յերկիր, սար, ձոր՝ ականջ աչք խփել, լալիս, սուգ
եյին անում, դռներին ծեծում, գլխներին տալիս, յերեսները
պոկում, պոճկում, ամպը ուզում եյին թղարաքելիսն վերել քա-

շեն, անդունդք իրանց ծոցը քաշեն պահեն. քար ու հող իրար կտրատում, սպանում եյին...»:

Խճճված իրեն հուզող հարցերի լարերին թոսում, նա հաճախ կորցնում է պատմության թելը, յերբեմն հակասում իրեն... Բայց կրկին տարերքի ուժգին մղումով նա գտնում է կորցրած հունը:

«Վերք Հայաստանի»-ն Արովյանը գրել է անասելի կրքով, մեծ լարվածությամբ, ասես շունչը պահած: Ստեղծագործական այդ բուն կրքի ու լարվածության ուժն արտահայտվել է նրա հախուռն վոճի, յերկար ու վոլորուն նախադասությունների և անսովոր ու անորինակ պատկերների մեջ: Յերևանի բերդն է նկարագրում, թե Ջանգուն, ձմեռը թե ամառը, յերկիրն իր հրաշալիքներով, թե յերկինքը փոթորկի ու կայծակնահարություն պահին, ուրախություն և արտահայտում, թե վիշտ, հերոսների արտաքին և պատկերում, թե ներքինը, իր ապրումներն և պատմում, թե ուրիշներ—բոլորը, բոլորն այնքան յուրորինակ ձևով է կատարվում, այնքան տարբեր ընդհանրացած, բազմաթիվ հեղինակների մոտ կրկնվող միատեսակությունից, վոր յերբեք չի կարելի Արովյանինը չճանաչել, ուրիշինի հետ շփոթել:

«Վերք Հայաստանի»-ն ստեղծվել է մի ժայթքումով, հրակայական տաղանդի և ծով զգացմունքի ահռելի ուժով: Այստեղ մարդկային տարերքի ուժը մրցում է բնության ուժերի հետ—հեղեղի, փոթորկի կամ վոլորտի հետ: Հուզականությունը վեպում հաճախ այնպիսի չափերի յե հասնում, վոր անհնարին է դառնում այն արտահայտել արձակի միջոցով, ուստի արձակը բնականորեն վեր է ածվում չափածոյի: Այդ անցումը չի կատարվում հանկարծակի, այլ նախապատրաստվում է, հուզականությունն աստիճան առ աստիճան աճելով, բարձրանալով հասնում է այն կետին, վորից դենը պրոզան փոխվում է պոեզիայի: Ամբողջությամբ վերցրած «Վերք Հայաստանի»-ն առավել մի պոեմ է, քան վեպ:

Արովյանը «Վերք Հայաստանի»-ն գրելիս նախ և առաջ նկատի յե ունեցել այն, թե ի՞նչ ձևով, ի՞նչ կերպ եյին ժողովրդից սիրված աշուղները մեջլիսներում պատմում, շարագրում իրենց զրույցները, հերոսական պատմությունները, վեպերը: Արովյանն ուրիշ փափագ չուներ, քան ժողովրդին հասկանալի և հաճելի մի գործ հորինել: Իզուր չէ, վոր նա իր վեպի առաջա-

բանում ասում ե. «Ասեցի ինձ ու ինձ, արի՛ մեկ աշըդ ել դու դառ, ինչ կլլի կլլի»: Յեւ իրոք, հետեւելով աշուղների որինակին, նա իր վեպը պատմում ե պարզ, բոլորին հասկանալի լեզվով: Հեղինակն իրեն զգում ե աշուղի դերում, աշուղ, վորը մեջլիսում նստած պատմում ե իր վեպը ե, ունկնդրող հասարակութ-
թյանը թարմացնելու համար, մեջ ընդ մեջ յերգում: Դրանով ե բացատրվում Աբովյանի վեպի յերգախառն լինելը:

Ժողովրդական ձևերից բացի, Աբովյանն ոգտվել ե ֆրանսական ե գերմանական կլասիկ գրականության, մասնավորապես Ռուսոյի, Դյոթեյի ե Շիլլերի փորձից: Արեւելյան ե արեւմտյան կուլտուրաների մի հետաքրքիր ու յորորինակ խաչաձեւման արդյունք ե «Վերք Հայաստանի»-ն: Աղասին, իբրեւ ծնունդ մեր իրականության կոնկրետ պատմաշրջանի, հիմնականում կերտված ե արեւելյան ավանդավեպերի կիսալեգենդար հերոսների որինակով: Մյուս կողմից նա հիշեցնում ե մերթ հայրենիքի աղատության համար մարտնչող Վիլհելմ Տելլին, մերթ՝ բռնության ե անարդարության դեմ ծառացող Կարլ Մոորին ե մերթ՝ խորհրդածող ու թախծոտ Վերթերին, վոր ձգտում եր հասկանալու բնության իմաստը, պարզելու բնության ե մարդու փոխհարաբերությունը՝ ներդաշնակություն գտնելու համար նրանց մեջ:

«Վերք Հայաստանին» մի գործ ե, վոր խառնված ե իրականության վրա: Դա պատմական վեպ ե ե իր մեջ անդրադարձնում ե մի ամբողջ ժամանակաշրջան իր կարեւորագույն հարցերով, ժամանակի կողմից առաջադրած խնդիրներով, խնդիրներ, վորոնց հեղինակն իր ժամանակի համար հիմնականում ճիշտ—ոեալիստական լուծում ե տվել:

19-րդ դարի 20-ական թվականների մեր ժողովրդի քաղաքական ե տնտեսական վիճակն ու նրա պայքարն իր անկախության համար, նրա հեռավոր ու մոտիկ ձգտումներն իրենց իրական արտահայտությունն են գտել այդ վեպում: Խորը ոեալականությամբ Աբովյանը տվել ե հայ գյուղի տնտեսական ե քաղաքական պատկերը ե իր վեպի այդ կողմով հանդիսացել Պոռոյանի ե մեր մյուս գյուղագիրների ուսուցիչը: «Վերք Հայաստանի»-ում կենդանի գծերով տրված ե նաեւ Սարգսրի Յերեանն իր քաղաքական ե տնտեսական կյանքով ու բարքերով: Աբովյանն

առաջին հեղինակն է, վոր տվել է առևտրա-վաշխառուական կապիտալի ու նրա ներկայացուցիչների բնորոշ գծերը, պարզել է քաղաքի և գյուղի փոխհարաբերությունը, նախատեսել այդ հարաբերությունից զարգացման տենդենցը—գյուղի ապագա քայքայումը: Վերջապես պայքարը հանուն նոր լեզվի, նոր գրականության իբրև ժամանակի ուսու պահանջ, իր ցայտուն արտահայտությունն է գտել «Վերք»-ում: Ժողովրդի լեզուն իր հարստության ամբողջ պաշարով, իր պատկերավորությամբ, լիմաստության մեջ գեղեցկությամբ Աբովյանի միջոցով մուտք գործելով գրականության մեջ, իրագործեց ժամանակի ամենաուսու պահանջներից մեկը:

Այս և Աբովյանի վեպի այն առողջ կորիզը, վերից հետագայում աճեց հայ ռեալիստական վիպագրությունը:

Իր ելույթով հանդիսանալով ռեալիստական գործ, «Վերք Հայաստանի»-ն ունի ռոմանտիզմի և սենտիմենտալիզմի ուժեղ շաղախ: Աղասին ռոմանտիկական մեթոդով ստեղծված գաղափարական հերոսի ցայտուն որինականներից մեկն է մեր գրականության մեջ: Հեղինակը նրան ներկայացնում է իբրև կատարելատիպ, բոլոր բարեմասնություններով ուժեղ անթերի և անաբատ մարդ: Իր Հափազանցված քաջագործություններով Աղասին յերբեմն հիշեցնում է Ժողովրդի անզուսպ յերևակայությամբ ըստեղծված դյուցազներբությունների հերոսներին, Թագուհին իր արտակարգ գեղեցկությամբ և մյուս գծերով վեր է մարդկային յերևակայությունից: Չափի զգացումը Աբովյանը կորցնում է մանավանդ իր հերոսների զգացմունքները նկարագրելիս: Նրանք հուզվում են և զգացվում վոչ սովորական ձևով: Աղասին, այդ ապառաժե տղամարդը, յերեսայի պես արտասվում է ու հաճախ հուզմունքից ուշքը կորցնում: Թագուհու մոր սուգը այդպիսի գերզգայնության գլուխ գործոց է:

Աբովյանի վեպի այս հատկություններն իրենց ժամանակին նոր և զբաղական յերևույթներ եյին: Հակառակ կեղծ-դասական անկյանը ուղղության, ռոմանտիզմը և սենտիմենտալիզմը գրականությանը բերին կենդանի շունչ, հարուստ զգացմունքներ և զինամիկա:

Աբովյանի վեպը պատկերում է կենդանի մարդուն իր հարուստ ներքնաշխարհով, նա ընթերցողի ուշադրությունը յերկ-

նային բնագավառներից հրավիրում ե ղեպի յերկիր, դեպի բնություն, զարգացնում ե բնության զգացում, բնության սեր, ստեղծում բնության կուլտ:

Գ.

«Մարդի զրախտն ու կյանքը հենց են ա, վոր խեղճ ժողովրդի ցավը հասկանա...»,—ասում ե Աբովյանն իր մի բանաստեղծության մեջ: Նրա կյանքի նշանաբանն ել այդ ե յեղել: Հայ անցյալ դարի գրողներից քչերն են Աբովյանի չափ խորը հասկացել ժողովրդի ցավը, նրա պես մոտ ու լոնմիջական կապեր ունեցել ժողովրդի հետ: Աբովյանի ամենանշանավոր յերկիր, «Վերք Հայաստանի» վեպի մեջ, Նալբանդյանի արտահայտությունը, «մարմին ե առել աղբի հոգին, աղբի ներկա վիճակը, աղբի հասկացողությունը»: Հայաստանի վերքը—հայ ժողովրդի կրած տառապանքն ե, վոր, ինչպես Թումանյանն ե ասել, «վերք դառավ, կալավ նրա սրտին»:

«Վերք Հայաստանի» վեպում դարեր առաջ իր անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը առաջին անգամ ինքնաճանաչման ե ինքնագիտակցման փորձ ե անում: Խոշոր պետությունների արանքում արորված, մոլորված ժողովուրդը կամենում ե վորոշել իր տեղը, դերը մյուս ժողովուրդների ե պետությունների շարքում, հանդես գալու վորպես ինքնուրույն ժողովուրդ, իր հարուստ անցյալով ե դալիքի հավատով ու հեռանկարով: Աբովյանը նկարագրել ե պատմական այնպիսի մի ժամանակաշրջան, յերբ հայ ժողովուրդը պարսիկ Հյուսեյին խանի բռնակալ լծից ազատագրվելը դարձնելով իր համար կյանքի ե մահու խնդիր, ոգնություն ե ստանում ռուսական միապետությունից, ընդունում նրա տիրապետությունը, վոր պարսիկ սարդարների բարբարոսությունների ե կամայականությունների համեմատությամբ անկասկած նվազ ծանր եր: Ռուսական տիրապետությունը, ինչպես Վրաստանի, նույնպես ե Հայաստանի համար «չարիքի փոքրագույնն եր»:

«Վերք Հայաստանի» վեպով, ինչպես ե իր բոլոր գործերով, Աբովյանը ժողովրդի շահերի ջերմ պաշտպանն ե, նրա դարավոր իղձերի ու տենչերի ամենախոր ե անկեղծ արտահայտիչը: Ժողովրդի պայքարն ոտար բռնակալների դեմ իր ազատության համար՝ անս թե ինչն ե վոգեվորել Աբովյանին:

«Վերք Հայաստանի»-ն մի խոշոր սոցիալական յերկ ե, վո-
րի մեջ իրենց գեղարվեստական արտահայտությունն ու լուսաբա-
նությունն են գտել ժամանակի այրող հարցերը, քաղաքական,
հասարակական, կուլտուր-լուսավորական բոլոր խնդիրները, լու-
սաբանված եղոխայի ամենաառաջավոր մտքի տեսանկյունով:
Յեկրոպայում և Ռուսաստանում պրոգրեսիվ միտքը վաղուց ի
վեր ծառայում եր ֆեոդալական ճնշող կապանքների վերջնական
ու անվերադարձ վոչնչացման գործին, շահագործող գաստակարգերի
գեմ ժողովրդի մղած պայքարի գործին: Մեկ մոտ, հայ կյանքի
առանձնահատուկ պայմանների շնորհիվ, այլ յերանգ, այլ գույն ե
ստանում կուլտուրական-լուսավորական շարժումը. այն կապ-
վում ե ազգային ազատագրական շարժման հետ, ծառայելով ժողո-
վրդի քաղաքական շահերին: Լուսավորական հարցերը Աբովյանի
մոտ իրեն անկախ հարցեր գոյություն հունեն, նրանք կապակց-
վում են ժողովրդի քաղաքական ազատության ե այլ նպատակի
համար մղվող պայքարի խնդիրների հետ: Այո իմաստով «Վերք
Հայաստանի»-ն մի քաղաքական վեպ ե, գրված հայ ժողովրդի
ազգային կերպարանավորման տարիներին, գործ, վոր մեծապես
նպաստեց նրա քաղաքական զարթոնքին, ազգային ինքնագի-
տակցությանը ե ինքնաճանաչմանը:

«Վերք Հայաստանի» վեպում Աբովյանին զբաղեցնող հիմ-
նական հարցը մեր ժողովրդի վիճակն ե, նրա քաղաքական դրու-
թյունը. սակայն սրան զուգահեռ, իրենվ սրանով պայմանավոր-
ված ածանցյալ խնդիրներ, նա հրապարակ ե հանում «ազգի» լու-
սավորության, կուլտուրական մակարդակի բարձրացման, քաղա-
քական հորիզոնի լայնացման հարցերը, հարցեր, վորոնք իրենց
հերթին առաջ են մղում նոր խնդիրներ՝ լեզու, գրականություն,
գյւրոց ե այլն: Աբովյանի խորը համոզմունքով հարյուրամյակներ
գյւրոց ե այլն: Աբովյանի խորը համոզմունքով հարյուրամյակներ
բռնության ներքո տառապած ժողովրդին կարելի յե ե անհրա-
ժեշտ ե տեւական, համառ աշխատանքի միջոցով, նոր սերնդին
կրթելու ճանապարհով զգաստացնել, նրա մեջ ազատության սեր-
վառել, պայքարի գիտակցություն արմատացնել: Մինչև գա-
լուցը չգա, ծառ չի ծաղկել, առանց ամառի պտուղ չի հասնիլ,
բունը չգա, ծառ չի ծաղկել, առանց ամառի պտուղ չի հասնիլ,
գուռ ուղում ես՝ վոր ձմեռվա են սաստիկ ցուրտ, սառած ժամա-
նակին վարդի հոտ առնիս քո բաղումը, հասած պտուղ քաղես
քո բաղումը, եդ ելմծ բան ա, կամ կլի՞ ըսկի: Խեղճ ազգի հոգին

մինչև հսոր քաղել են, հաղար տարվա յարա ունի սրտումը, վոր դեռ չի սաղացել, ենքան դառն արտասուք ա կուլ ավել, վոր աչքումը լիս չկա, վոչ բերնումը համ, վոչ սրտումը յեղ, դու հենց ուզում ես՝ վոր եստոնք մեկ սհաթումը անց կենան, ինչպես կլինի»:

Արուվյանը արդարացի դայրույթով դատապարտում և հոգե-վորականությանը, վոր վոչ միայն չէր նպաստում ժողովրդի ազ-գային ինքնագիտակցությանը, այլ և բռնակալ ուժի հանդեպ քարոզում ել քրիստոնեական հնազանդություն, ստրկամտու-թյուն և համբերատարություն: Դեռ ավելին, կղերը հալածում եր բոլոր նրանց, ովքեր խաչի փոխարեն սուր եյին վերցնում, ա-ղոթելու տեղ պաշարում, ում մեջ վառ եր աղատասիրության և հայրենասիրության ըմբոստ վոգին: «Դրիստոնեն սրով չի պետք և իր բանը յոլա տանի: Նրա թուրը իր համբերությունը ու հավատն ա՝ եղպես արեց մեր են եշ գեղըցի հիմար Աղասին ել, վոր մեկ աղջկա խաթեր թուր քաշեց ու խեղճ քանաքեպքը ենքան ջառմա տվին ու նրա հալըվոր հերը ու գեղի քեզխու-դեքը՝ եսա հինգ տարի ա բանտումը քոթկումը չորանում, մաշ-վում են ու աստված գիտի թե վերջը ինչ կըլի, ինքն ել գժի պես ընկել ա սարեսար չափմիշ անում, ճամբա կտրում ու իր թշվառ որը հոպես անցկացնում: Ո՛վ ա գիտում, թե վճի քարի վրա գլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շներոց, գեւերոց կըլի: Լաֆե կն չի, վոր մարդ գլուխն իրեն քաշի ու տաղ անի, չե, չե՝ սի-րելիք, քանի կարանք մեր գլուխը պահենք, հա կասեն, հա ա-սենք, չե կասեն, չե ասենք, կասեն՝ նստիր, նստենք, վեր կաց՝ վեր կենանք. մինչև տեսենք՝ թե բանն ի՞նչ տեղ կըհասնի»: Քիչ հետո ծանոթության կարգով Արուվյանն ավելացնում ե. «Ես խոսակցությունը իմացողը կիմանա, թե ի՞նչ եր մեր խեղ-ճության պատճառը: Ել յիս չեմ ուզում բերանս բաց անել»:

Վանականի դեմ առարկող աշխարհականը, վոր հեղինակի մտքերն և արտահայտում, հետևյալն և ասում. «Թուր վոր չու-նիս՝ գլուխդ կտրում են, ողլուշաղդ քաշում, կերածդ հարամ ա-նում, դատածդ խլում, քեզ ել յիսիր անում. աշխարհքն եսպես ա, ի՞նչ կարաւ անիլ: Աստված դշին, հայվանին ել՝ յա չանգ ա տը-վել, յա պող, յա ատամ: վոր չանկուի, հարու տա, կծի, իր գը-լուխը պահի»: Յեվ այսպես, սեփական անձի, ժողովրդի, յերկրի

պաշտպանությունը մի բնական անհրաժեշտություն է, նույն-
քան բնական ու անհրաժեշտ, վորքան յերկրի վրա ապահով
կյանք, յերկնքի տակ ազատ անկյուն ունենալը:

Ժողովրդի ազատությունը կզա նրա լուսավորության հետ:
«Յարաբ վոր լավ կարգացող եր ելել յերեսանց ջուր, ժողովրդին
ջուր, գիշեր ցերեկ խրատ ավել, կարգացրել, լուսավորել եր, հիմիկ
մեր ազգը ես հալին կըլեր»:

Ժողովրդի, հատկապես նրա նոր սերնդի լուսավորության
խնդրի իրագործումը Արուսյանը կապում է մտավորականության
հետ: Նա պիտի մաքրի քար ու տառասկը ժողովրդի լուսավո-
րության ճանապարհից: Նա պիտի կործանի ժողովրդի կյանքը
սահմանափակող չինական պարիսպները և անարգել ուղի բաց
անի լույսի և գիտության առաջ: Սահյան, Արուսյանը մի պահ
հուսահատվում է, տեսնելով ժամանակի մտավորականության
սառն անտարբերությունը գեղի հասարակական կյանքը: Նա
անխնա հարվածում է կղերա-պահպանողական պորտաբուծ
մտավորականության եզոխտական հակումները, սեփական բա-
րեկեցության, շվայտության ձգտումները, նրանց ապականված
կյանքը: «Ա՛խ, մեր կարգացողներ, մեր կարգացողներ, ի՞նչ կը-
լի վոր ինչքան ժամանակ քնի, քեֆի հետ են անցկացնում, ա-
վելի փողի թամահ անում, հնպես բանի թամահ անեն, մեզ
լուսավորեն, իրանք ել թշնամուց-հարամուց ազատվեն, մեզ ել
ազատեն»: «Ախ հազար եսպիսի ցավեր կան սրտումս, համա բե-
րանս փակում են, չեմ կարում ասել»,—գառը կսկիծով յեղբարիա-
կում է Արուսյանը:

Մտավորականության հին սերնդից հուսախաբված վիպա-
սանը հաստատուն հույսեր է կապում նոր սերնդի հետ: Դիմելով
նրան, Արուսյանը թախանձազին խնդրում է սիրել մայրենի լե-
զուն, վոր ազգի գոյության նախապայմանն է, նրա կուրտու-
բայի հիմքը, ստեղծել ազգային գրականություն, իբրև մեր ժո-
ղովրդի ինքնության ապացույց, իբրև նրա գոյության իրա-
վունք մյուս կուրտուրական ժողովուրդների շարքում: «Ձեզ հմ ա-
ստում՝ ձեզ՝ հայոց նորահաս յերիաստարդք՝ ձեր անունին մեռ-
նեմ, ձեր արեվին զուրբան: Բաս չե՞ք ուղիւ, վոր դուք ել գըր-
քեր գրեք, ազգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն ել ոտար
ազգեր թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա

անմահ»։ Դժվար չե գուշակել, թե վորքան խորը ազդած պիտի լինեյին Արուվյանի խոսքերը ժամանակի յերիտասարդ սերնդի վրա։ Նա ինքն այդ սերնդի պարագլուխը հանդիսացավ, իր քա-
րոզած գաղափարների առաջին առաքյալը դարձավ։

«Վերք Հայաստանի» վեպում արծարծվել են հայ վերածնու-
թյան շարժման համարյա բոլոր հիմնական խնդիրները։

Ժամանակի առաջավոր մտավորականությունը նրա մեջ
գտավ իրեն հուզող հարցերի պատասխանը։ Հայտնի չի, թե ինչ
ցնցող տպավորություն գործեց ընթերցողների վրա «Վերք Հա-
յաստանի»-ն սրանից մոտ 80 տարի առաջ։ 1858 թ. ակնաւոր
վիպասան Պերճ Պռոշյանը «Վերք Հայաստանի»-ն կարդաց անըն-
կարգրելի վրդեփորությամբ և նրա խորը ազդեցության ներքո
հղացավ ու գրեց «Սոս և Վարդիթեր» վեպը։ Ղաղարոս Աղայա-
նի անդրանիկ վեպի հերոսները՝ Արությունը և Մանվելը իրենց
լուսավորական գաղափարները քաղում էյին «Վերք Հայաստա-
նի»-ից։ Անկասկած է, վոր շատ ավելի խոշոր կլինեին «Վերքի»
դերն ու նշանակությունը, առավել խորն ու ուժգին նրա ներ-
գործությունը, յեթե այն լույս տեսներ ժամանակին՝ 40-ական
թվականների սկզբին, մինչդեռ նա լույս տեսավ 18 տարի հե-
տո՝ 1858 թվականին։

Դ

Առաջ քաշելով մեր ժողովրդի ապագա վերածնության խըն-
դիրները, Արուվյանը հասարակական վճիռ խափի հետ և կապել
իր հույսերը, լինչ շահեր և հետապնդել։ Գյուղացիության մեջ է
տեսել նա մեր կյանքի վերածնության առողջ սաղմերը, գյուղն
է համարել այն բլիշը, վորից պիտի առաջանար նոր կյանք։ Արու-
վյանը մերժում է կապիտալիզմը, վոր իր հետ բերում էր շահագործում
և քայքայում։ Առևտրական կապիտալին նա հակադրում է «ար-
դար յերկրագործությունը», վորով աշխատավորությունը պիտի
հասներ ցանկալի յերջանկության։ Արուվյանի մի անտիպ աշխա-
տության մեջ կարդում ենք հետևյալը. «Վոչ կույր բախտը կամ
չարչիություն, այլ արդար յերկրագործություն կարն հասուցանել
զմարդն անհնարին հարստության և բախտավորության, յեթե
միայն մարդն կարից պարապել նովավ»։ Հայ շինականին չի

պակասում աշխատասիրությունը և յեռանդը, սակայն նա զուրիկ
և կուլտուրայից, չգիտի իր տնտեսությունը կուլտուրական ձևով
վարելու յեղանակը: «Շինակնք հայոց,— գրում է Աբովյանը նույն
տեղում,— աշխատասեր են, միայն վոչ գիտեն զկերպն աշխատու-
թյան»: Այս գրությունը լուրջ մտահոգություն է պատճառում
Աբովյանին, և նա իբրև ժողովրդի սրտակից բարեկամ, նրա
տնտեսությունը բարձրացնելու համար ճանապարհներ և վորո-
նում: 1845 թվին Աբովյանը վորձ է անում գյուղերի համար
բերել տալու բամբակի, ծխախոտի, քրքումի և կուլտուրական
այլ բույսերի ընտիր սերմեր, ինչպես նաև բամբակադուխ մե-
քենա: Այս տեսակետից հետաքրքրական նյութ է տալիս Աբով-
յանի «Պատմություն Տիգրանի» մանկավարժական անտիպ վի-
պը: Այստեղ հեղինակի կրթա-դաստիարակչական խնդիրներից
մեկն էլ յերևիսաների, ինչպես յիվ նրանց ծնողների մեջ կուլ-
տուրական գյուղատնտեսության պրոպագանդն է: Ունեվոր տըն-
տեսատեր Դիվանբեզը այդ վիճակին հասել և շնորհիվ այն խե-
լացի ու նպատակահարմար միջոցների, վորոնք նա հմտորեն
կիրառում է իր տնտեսության մեջ: Դիվանբեզի տնտեսությունը
բազմաձյուղ է: Նա չի արհամարում մշակույթի վորևե տեսակ
և, վոր գլխավորն է, նա գիտի անհրաժեշտ խնամք տանել հողի,
բույսի, անասունի, թռչունի վրա և այլն:

Թեև 10 տարեկանից Աբովյանը թույլ և գյուղը, սակայն
յերբեք չի խորթացել նրան, մշտական սերտ կապի մեջ է յեղել
յուրաքանչեյ և հաժադյուզպանների հետ, ոգնել և նրանց իր
բարի խորհուրդներով ու խրախուսանքներով: Քանաքեռցիների
հիշողության մեջ յերկար ժամանակ վառ կերպով պահպանվել
են նրա խոսքերն ու զրույցները: Ահա Աբովյանի չափազանց
բնորոշ զրույցներից մեկը, վոր Ն. Տեր-Վարապետյանին հաղոր-
դել է մի քանաքեռցի: «Գյուղական կյանքը գովելի կյանք է,
չպետք է ձեռքից տալ: Մենք թեև ուսումնական ենք, բայց կզա-
ժամանակ, վոր կզրկվենք մեր վարած պաշտոններից և չենք կա-
բող ապրել, քանի վոր անընդունակ դարձած լինելով, չենք կա-
բող հողը մշակել, վոր միակ միջոցն է կյանքի համար: Աշխա-
տեցեք, ձեր հալալ աշխատանքը ձեռքից միք տալ: Վար ու ցա-
նը պատվական արհեստ է, աստված որհնել և մշակի ձեռքի նե-
ղուկյունը: Մենք մեր զոնախների համար հարյուր ուլբլի յենք

մխտում, վոչինչ լազաթ չենք տեսնում, իսկ դուք ձեր ունեցածով շատ պարզ ե ուրախ եք անցկացնում, քաղաքացիներին նախանձի ձգելով: Սրանով չեմ ուզում ասել, վոր ձեր յերեխաներին հենց սկզբից ավեք միայն դաշտային աշխատանքի, փնչ դրա հետ պետք ե միացնել ուսումը: Բանի վոր դրանով նա կարող ե ավելի հեշտ ե լավ ապրել: Պետք ե յերկուսովս միաձուլել, այսինքն դուք դաշտայինը սովորացնել, իսկ յեա՝ գրքինը, այն ժամանակ յերջանիկ մարդիկ կունենանք»:

Մարդկային լավագույն բարեմասնությունները՝ պարզություն, շիտակություն, անշահասիրություն, հյուրագիրություն, աշխատասիրություն — կազմում են գյուղացիության խաղաղտեղի հիմնական գծերը: Իդեալականացնելով գյուղը, Արուվյանը Ռուսոյի պես ժխտողաբար ե վերաբերվում դեպի քաղաքը, տեսնելով այնտեղ միայն արատներ, ապականություն ե շահագործում: Քաղաքում իշխում ե չարչիական վոգին, ժլատությունը: Հարստանալու, փող դիդելու տենչը սպանում ե լավ ու մարդկայինը: «Նալլաթ» կտրդալով փողին ու նրա կտրողին, Արուվյանը փառաբանում ե հողը, հողի վրա գործադրվող աղնիվ աշխատանքը, այդ աշխատանքի արդար պտուղները ե դրանց դո՛ս ու յերջանիկ վաշիտողներին: Ահա թե ինչ ե ասում Արուվյանի գյուղացին. «Թեկուղ փողի համ առած՝ թեկուղ իր միտը կերած՝ հե՛սարը մեկ ա: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը դինի, ջվալումն ալիք՝ հերն անիծած վոր չիփլախ ել ըլիմ դարդ անեմ: Ոջախս լիքը ըլնի, տանըս բարաքյաթ, վորդիքս սաղ սալամաթ, թո՛ղ որը հագար մարդ մոնի, հագար մարդ դուրս գա, ինչ եմ հոգում, հացն աստծունն ա յեա ել հետը, ով հասնի թո՛ղ ուտի: Տերին փառք՝ տեղը հլա շատ կա, աղերքս սաղ ըլին, ջանս ապրի: Գրդակս ծուռը կդնեմ, քեֆս արամիշ կանեմ, ով թամբալ ա, թող նա դարդ տնի»:

Այստեղ արտահայտված ե մի ամբողջական աշխարհայայցը: Գյուղացին չի մտածում կուտակելու մասին: Նա աղատ ե հարստություն դիզելու տխրավոր ու անբնական կրքից: Նրան շատ բան հարկավոր չի իր ընտանիքի հեռավոր ու մոտիկ բարեկամի ե ծանոթի, նույնիսկ պատահական անծանոթի հետ ա՜մեն որ ուրախ ու առատ սեղան վաշիտելու համար: Բնությունը վարձատրում ե նրա աշխատանքը: Աշխատավորը միշտ ել զանում

ե իր որվա ապրուստը, իր մի կտոր հացը ու դրանով գոհ մնում: «Ի՞նչ պետք է տանենք ես փուչ աշխարհից. դարդակ յեկել ենք, դարդակ կերթանք: Սաքի վոր շատ ել մալ, դովլաթ ունեցա, աշխարքի տեր դառա հո ելի պըտի հողը մտնիմ, իմն ա մի բուռ հողը, մեկ դադ կտավը: Լավ ըլիմ լավ կասեն, վատ ըլիմ՝ վատ»:

Գյուղացին հպարտ է իր հողով, իր ագնիվ աշխատանքով և հողից ու աշխատանքից ստացված արդար վաստակով: Գյուղացու սիրտը բաց է, ինչպես իր տան դուռը, նրա ձեռքը շալլ՝ ինչպես իր բարեբեր հողը: Նա ատելությամբ և լցված դեպի փողատեր քաղաքացին, վորը ժխտ է, անհյուրընկալ, աչքը չռած ուրիշի ունեցվածքին: Մհն թե ինչու յե գյուղացին ասում. «Քաղաք վոր մտնում եմ՝ հենց իմանաս թե աշխարքը սով ա ընկել. ել վոչ խեր կա, վոչ բարաքյաթ: Հացն ու ջուրն ել վոր փողով ընի ծախում ու առնում, ել մեմ դուռը գնաս՝ մեմ ձեռք դեմ անես: Են մարդն ել՝ վոր քո տանը կերել խմել, ամսով տարով քո աղ ու հացի վրա յե ելել, աչքը աչքիդ առնելիս՝ հենց գիտես՝ թե գյուղով խիեցին: Յետեվն ա քեզ դեմ անում, աչքը քամակը քցում»:

Կապիտալիզմի սպառնալիքը լուրջ վտանգ է հանդիսանում նահապետական գյուղի համար: Գյուղացին նախազգուս է, վոր ժամանակները փոխվում են: Նոր հարաբերությունների սաղմերը քաղաքից գյուղ են ընկնում: Գյուղացին քաղաքից վերադառնում է փետրահան յեղած և նոր ու անծանոթ խոհերի մեջ և ընկնում, աշխատում է հասկանալ իր համար նոր այդ յերևույթները: «Ճոթ առնելիս՝ հո շատն ուզում ա մեկ յերկու շահի փող ենք դատել են ել ա խլի: Հեյ դիտի ժամանակ հա, մվ եր տեսիլ, կամ լսել ավալի ավթա եսպես բաներ. գառն ու գելը ի միասին արածում էյին, հիմիկ կովը վեր են քաշում, վոր տեսնեն թե տակին յարար ֆորթ կա, թե չէ». «Դու ել, թե ձեռքդ գալիս ա,— պատասխանում է սրան մի այլ գյուղացի,— գանակդ սըրի, մեկ կողմից ել վրա թոիր, աշխարքս թալան թալան ա»:

Կապիտալիզմի ազդեցությունն անբարոյացնող է ու այլա՝ սիրող: Մարդը դուրս է գալիս մարդկային բնական կյանքի ճանապարհից: Չարչիական կենցաղի ու հոգեբանության գծերն սկսվում են պատվաստվել գյուղում:

Արուվյանն ամբողջ ուժով ծառանում ե թալանի աշխարհի—
կապիտալիզմի դեմ: Հակադրվելով քաղաքին և առևտրականին,
Արուվյանը ծայրահեղության մեջ ե ընկել, իդեալականացրել ե
գյուղը: Գյուղացու տնտեսությունը նա ներկայացնում ե իբրև
լիության և առատության ծով, վորտեղ միայն ոճի ձուռն ե պա-
կաս: Ամենից լավ իրեն, Արուվյանին եր հայտնի, վոր դրու-
թյունը գյուղում աշխատե չեր: Հաքստահողներին տված նրա տե-
ղեկությունները Սարգսրի հարկահանների մասին և ուրիշ շատ
փաստեր ցրում են ամեն մի կասկած այդ առթիվ: Արուվյանն
այդ անում ե գիտակցորեն: Նա չափազանցնում ե գյուղացու բա-
րեկեցության փաստը, գյուղի առավելությունը քաղաքի հանդեպ
ավելի ցցուն դարձնելու մտադրությամբ:

Յեթև առեկտրականն ու վաշխառուն գյուղի համար դեռ
դալիք աղետներ եյին հանդիսանում, հապա հոգևորականությունն
իբրև հարստահարող տարր ի սկզբանե անտի կար և իր վնասա-
կար գոյությամբ խախտում եր գյուղական-աշխատավորական
համայնքի ներդաշնակությունը: Հինց այս առթիվ ե, վոր բա-
րեկենդանի տոնի² ուրախ սեղանի շուրջը խմբված գյուղացիք շատ
սուր վոճ են գործածում հոգևորականության դեմ: Սրանց խոս-
քերի ու դատողությունների մեջ կայծկլտում են առողջ միտքն
ու քննադատությունը³ Հասարակական կյանքի չարն ու բարին
հասկացող այս⁴ մարդիկ խնդիրներին նայում են հասարակական
ոգտակարության տեսակետից: Այսպես նայելով հարցին, նրանք
նկատում են, վոր հոգևորականությունն իրեն չի արդարացնում:
Հասարակական կյանքի որդանիզմում նա կույր աղիքի դեր և
կատարում: «Նահախ տեղը դատած մալը ուտելը ու դար-
դակ քնելը հարամ ա: Մարդ պետք ե ինքն ել աշխատի,
վոր կերածը հալալ ըլի»: Այս արդարացի դատավճիռն ուղղված
ե պորտաբույծ և ամենակեր կղերի դեմ: Ժամ ու պատարագի մեջ
գյուղացին չի տեսնում հոգեվորականության գերի արդարա-
ցումը: Այլ խնդիր ե, յեթե նա կարողանար առաջ տանել գյուղի
լուսավորության գործը: Բայց այդ անհնարին ե, վորովհետե
«գրի սեն ու սպիտակը հո եսպես տեղը տերտեբներն ել բռանց
եյին ջոկում»: Հոգևորականությունն ինքը յեվս խարխափում եր
ադիտության խավարում:

Անհեթեթություն կլիներ Արուվյանին հայտարարել նա-

հապետականութեան իդեոլոգ, ինչպես այդ արել են վոմանք լոկ այն պատճառով, լոր նա մերժում ե կապիտալիզմը: Նահապետական գյուղն իր դրական յերևոյթներով հանդերձ ամբողջական առումով չեք կարող բավարարել Աբովյանի լուսավորական աշխարհահայացքի պահանջները: Ջրնդունելով կապիտալիզմը, մի շարք հիմնական հարցերում նա սահմանադժվել ե նաև նահապետական աշխարհից՝ առաջադրելով նոր, լուսավորչալ գյուղի գաղափարը: Նահապետական գյուղի հանդեպ ունեցած իր դրական վերաբերմունքի մեջ Աբովյանը մի շարք կարևոր վերապահումներ ե մտցնում Ադասու բերանով: Ադասու առողջ քննադատությունը, ուղղված կրոնական ծեսերի ե հոգևորականութեան դեմ, նրա սկեպտիցիզմը հավատի խնդրում ե բնութեան պաշտամունքը խորը ձեղքեր են բացում նահապետական աշխարհահայացքի մեջ, յերբեմն ուղղակի հակադրվում են նրան իբրև նոր մտածողություն, լուսավորական աշխարհահայացք: Աբովյանի պատկերած գյուղացիք ես արտահայտում են հեղինակի լուսավորական գաղափարները ե բարձր են կանգնած նահապետական կյանքի սահմանափակութունից:

Յեւրոպական լուսավորութեան հիման վրա վերափոխված գյուղ՝ առանց կապիտալիզմի ե շահագործման վորևե այլ ձևի, կուտորական յերկրագործութուն սեփական մի կտոր հողի վրա, սեփական աշխատանքով, պարզ ու բնական կյանք ադատ քաղաքի ապականիչ աղբիցութունից,—անհ Աբովյանի սոցիալական ուտոպիան: Սա յի մարդկային կյանքի այն շիտակ ուղին, վորի մասին նա ասել ե. «Ճամփին վոր ուղիղ ընի, ինչքան յերկար ել ըլի, գնա, դուզ ճամփից մի գուրս գալ»:

ՅԵ

Աբովյանի համար պարզ ե յեղել, վոր պարսիկ խաների բարբարոս լծի տակ հայ ժողովրդի վերածնութեան մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ուտի նախ ե առաջ պետք եր ապահովել ժողովրդի ֆիզիքական գոյությունը, ադատել նրան մի հզոր ուժի, բարեկամական ձեռքի ոգնութեամբ: Այդ հզոր ուժը, յեղբայրական անհողողող բաղուկը հանդիտացավ ուս մեծ ժողովուրդը: 1827 թիվը Աբովյանն իրավացի կերպով մի կարևոր

դարազուլեւս ե համարում հայ ժողովրդի կյանքում։ Հայ ժողովրդի առաջ բացվեցին յեվրոպական լուսավորութեան դռները և Արովյանն առաջինը ճաշակեց յեվրոպական և ուսական քաղաքակրթութեան պտուղները։

Արովյանի ուսական որիննաացիան համարվել է նրա աշխարհահայացքի ամենախոցելի կողմը, այսոր սակայն միանգամայն պարզ է, վոր հայ ժողովրդի փրկութեան հնարավոր յեւթը ուսական միապետութեան տիրապետութեան տակ անցնելն էր։ Քայց սխալ է կարծել, թե Արովյանը ցարական Ռուսաստանի տիրապետութեանը մի իդեալական վիճակ է համարում հայերի համար։ Նա վորոշակիորեն ըմբռնում է, վոր վոչ մի ոտար տիրապետութեան չի կարող ապահովել հայ ժողովրդի լիակատար ազատութեանը, այդ թվում նաև «ժողովուրդների բանտ» ցարական Ռուսաստանը, վոր ամեն մի ոտար իշխանութեան այս կամ այն չափով սահմանափակում ու ճնշում է տվյալ ժողովրդի ինքնուրույնութեանը։ Արովյանը ցարիգմի տիրապետութեանը դիտում է վորպես փոքրագույն չարիք, ընդունում իբրև ժամանակավոր անհրաժեշտութեան։ Այդ տիրապետութեան ներքո հայ ժողովուրդը պիտի հավաքեր ու համախմբեր իր ջլատված ուժերը, կուլտուրապես առաջադիմեր, քաղաքականապես հասունանար և մի նոր կովով ձեռք բերեր իր ինքնուրույնութեանն ու անկախութեանը։ «Վերք Հայաստանի» վեպի 174 եջում կարդում ենք «... վոր բալքի մեր հայրենիքը՝ նրանց արծրվի թեւերի տակին զորանա, մեծանա, դարդերը մոռանա ու ել յետ՝ իր առաջին փառքի հասնի»։ Իսկ 243 եջում պատահում ենք հետևյալ տողերին «... խելքդ ժողովես, լինիս կտրիչ հայ, ուսաց հզոր քաջ ձեռքի տակին փոքր դինջանաս ու քո աշխարհին մուգայիթ կենաս, արյունդ թափես, քո աղզը պահես, քեզ անուն ճարես»։

Այլ խոսքով, ցարական որիննաացիան վոչ թե նպատակ, այլ միջոց էր։ Նպատակը հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրութեանն էր։ Դա մի ժամանակավոր դադար էր մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի ճանապարհին։

Դորպատում յեղած ժամանակ, 1832 թվին, մեր հեղինակն իր հիշատակարանում արձանագրում է «մեծ մաթեմատիկոս» Բուրգերի հետևյալ խոսքերը, վորտեղից հայտնի յե դառնում, թե

Աբովյանը գիտակ եր ցարիզմի տիրապետութեան տակ դռնվող հայ ժողովրդի իրական վիճակին: «Գիտեմ վոր ուսաց աստիճանավորները, ասել ե Բուրգերը, Ջեր կողմերում ցուցարներում են բազմաթիւ անկարգութեաններ. դրա դեմ չկա այլ հնար, բայց յեթե զարթնեցնել ազգի հոգին»: «Վերք Հայաստանի» վեպը լիովին իրագործեց առաջադրած խնդիրը: Մեր ժողովրդի ընկճւած սիրտն Աբովյանը կենդանացնող ուժերով լցրեց, յերիտասարդացնող արյուն ներարկեց: Պատահական չախտի համարել այն, վոր ցարական բանակի ռազմական գործողութեանների գեղարվեստական ցուցադրումը իսպառ բացակայում ե վեպում: Աբովյանը բավականացել ե ընդհանուր գովասանական խոսքեր շուայելով նրա հասցեյին: Սրա փոխարին վիպասանի իր ամբողջ տաղանդն ե նա դրել՝ ցույց տալու մեր ժողովրդի ե նրա զավակների հերոսական կռիւն իր ազատութեան համար:

Վեպի հերոսը՝ Աղասին մի հաղթանդամ, գեղեցիկ, քաջ, ազնիւ, բարի տղամարդ ե: Իր այդ բարեմասնութեանների շնորհիւ նա ամբողջ գյուղի սիրտ ե հիացմունքի առարկան ե: Աղասին չքավորի նեցուկ ե, թույլի սլաշտպան, ընկերոջ ու բարեկամի համար կյանքը չի խնայում. թշնամու հանդեպ առյուծ ե, բարեկամի առջև՝ դուռ: Կատաղի հակառակորդ ե բռնութեան ե զոհվում ե հայրենիքի ու ժողովրդի ազատութեան համար:

Աղասուն շրջապատում են իր նման բազմաթիւ քաջեր: Ահա ժողովրդական մի այլ հերոս, դսեղցի աժդահա Հովագիւմը, վորի անունը քարեր ե սասանեցնում: Իգեպականացնելով հասարակ ծագում ունեցող Աղասուն ե այլ քաջերին, Աբովյանը նրա պատակ ե ունեցել ընթերցողի մեջ ամբաղնդելու այն հավատը, թե հայերն ընդունակ են ու կոչված ազատ ու անկախ գոյութեան: Քննելով մեր ժողովրդի պատմական անցյալը, նրա գլխով անցած բազմաթիւ ծանր փորձութեանները, Աբովյանն իր անկեղծ զարմանքն ու հիացմունքն ե հայտնում նրա անորինակ ուժի ե տոկունութեան մասին: «Քսան տարու միջում լուսավորչաչ, քրիստոնյա, խաչապաշտ յեւրոպացոց վոալ՝ վորորմեկի Ամերիկա ենպես քանդեց, շնչեց, հողի հետ հավասարեց, վոր հինգ-վեց միլիոն ազգիցը՝ կտոր հազար հոգի ել չեն մնացել: Բաս ինչ աներ Հայոց խեղճ ազգը, վոր. . . վոչ թե քրիստոնէյի, կամ լուսավորչալ ազգի, այլ հեթանոսի, կռապաշտի, մահմեդականի,

անորենի ձեռին եր աչքը բաց անում, նրանց հետ քյալլա տա-
լիս, ու շատին շատ անգամ՝ իր վոտի տակը քցում»։ Հիացած ժողո-
վրդի այդ բարեմասնություններով, նա չի կարողանում զսպել
իր հորդացող զգացմունքները, անեզր սերը դեպի հայրենի յե-
կիրն ու ժողովուրդը և կրակված բացականչում է՝ «Հայոց ազգ,
հայոց ազգ, ձեր ջանին մեռնեմ. հայոց ազգ՝ քո հողին մատաղ՝
հայոց աշխարհ՝ են վճիռ կաթը դուք ծծեցիք, են վճիռ մեջքը ձեզ
բերեց, են վճիռ ձեռքը ձեզ գրկեց, են վճիռ բերանը ձեզ որհնեց, վոր
դուք ես հողին ունենաք, ես սիրտը ձեր միջումը ըլի, ես հրաշքը
դուք աշխարքին ցույց տաք։ Ել ի՞նչ աչք պետք է ըլի, վոր քո-
ռանա, ձեզ չտեսնի, ձեր դադրը չիմանա. են ի՞նչ բերան պետք
է ըլի, վոր կապվի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը չաշատի-
նն ի՞նչ քարացած սիրտ պետք է ըլի, վոր ձեզ չսիրի, ձեզ իր հո-
ղին մատաղ չտա»։ Պատմական անցյալի հիման վրա նա նշում
է մեր ժողովրդի ապագա հեռանկարները, ամբապնդում նրա մեջ
վստահությունն իր ուժի, իր գալիքի նկատմամբ։

Աբովյանի համար հենց են գլխից գոյություն և ունեցել
յերկու Ռուսաստան, Լոմոնոսովի, Ժուկովսկու, Գրիբոյեդովի,
Պուշկինի Ռուսաստանը և բուլղարիների Ռուսաստանը։ Չինով-
նիկական-միապետական Ռուսաստանը նա չի նույնացրել ոռու
ժողովրդի հետ, հուսախափվելով ցարիզմից, նրա մեջ միշտ հաս-
տատ է մնացել այն հավատը, վոր ոռու մեծ ժողովրդի հետ ու-
նեցած բարեկամական սերտ կապը միայն կապահովի հայերի
լավագույն իրավունքները։ Այս տեսակետից նշանակա-
լից է «Վերք Հայաստանի» վեպի հավելվածի՝ «Ձանդի»-ի վերջը,
վորտեղ Աբովյանը ոռու և հայ ժողովուրդներին մշտական սերտ
բարեկամությունն է քարոզում, բարեկամություն, վոր ժողո-
վուրդների բարորության նախապայման է հանդիսանալու։ «Բա-
ցեք զձևկատ ձեր, ցնծացեք համայր իմ քաղցր Վոլգա քույր
հողա միշտ զձեր ճար։ Յես զիմ մտերմություն ցուցից նմա հա-
մակ, նա զյուր քաղցրություն տացե ձեզ՝ վորդյաք։ Այս կապ
անխզուն, այս սեր սրբազան մնացե ի մեջ մեր ի տյանս հա-
վիտյան։ Դուք զսրացրուք վորդիք Աբովյան, յեղերուք ընդ
միմյանս սիրով միաբան։ Սեր, խաղաղություն պահեն զամենայն
ազգս և զազինս ի բարորություն»։

Ցարական, չինովնիկական Ռուսաստանի հանդեպ Աբովյա-

նի ունեցած ներհակ վերաբերմունքն իր ցայտուն արտահայտությունն և գտել նրա «Հաղարփեշեն» յերգիծական պոեմի մեջ, վորտեղ հեղինակը ցարիզմի դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդներին դաշինք և քարոզում:

«Հաղարփեշեն» թեև հրատարակված, բայց ընթերցող հասարակության լայն շրջաններին անհայտ մնացած մի գործ և Պոեմը լույս և տեսել Թբիլիսիում 1912 թվին: Դա մի վախժարքույկ և, վորից մնացել են միայն հաղվադյուտ որինակներ: Պոեմն ունի հետևյալ կարեւոր յենթավերնագիրը: «Յերգիծանություն են բարի անձանց վրա, վոր մեր խալխին փունդ են դնում»: Յենթավերնագրից իսկ կարելի չի կռահել, վոր Աբովյանը հանդես և գալիս խալխին «փունդ» դնող, հեղնաբար ասված՝ «բարի» անձանց դեմ:

Առավել կարեւոր և սակայն պոեմի առաջաբանը, վոր ընթերցողի համար լիովին պարզում և հեղինակի դիտավորությունն է: «Ո՞վ չի գիտի, վոր տեղից վեր կենողը հենց մեր խալխի վրա յա վոտը բարձրացնում. . . թե աստված կտա մեր Ասիայիք ել քիչ-քիչ աչքերը բաց կանին, են ժամանակը չեն թողալ, վոր ամեն հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի»: Ասիացի խալխի—հայ, վրացի, թուրք ժողովուրդների վրա բերան բացող, վոտ բարձրացնող «հայվարա» մարդը, պոեմի յերգիծանքի ոբյեկտը, ցարական մի աստիճանավոր և, վորին փող դիզելու տենչը կովկասյան լեռների յայ կողմն և բերել:

«Ասիացի մարդըն զակոն ինչ գիտի,
Գլխին տուր, դրողին կանգնիր, քեֆ արու.
.
Ձերըդ լցուր, քո յերկիրը դնա»:

Տեղական ժողովուրդների տգիտության և որենքը չհասկանալու վրա յեն հիմնված ցարական չինովնիկի ակնկալությունները:

Մայրաքաղաքի պարտահանդեսների, կոնցերտների սիրահար չինովնիկն արհամարհանքով և վերաբերվում տեղական ժողովուրդների սովորություններին, սակայն յերբ ասպարեղ և գալիս «հայի մուշտին և վրացու քացին», նա ստիպված և լինում խոս-

առվանել տեղական վարք ու բարքի առավելութունը: Ռուս ա-
րխատուրատ-չինովնիկին փրկում է տեղացիների բարեսրտու-
թյունն ու մարդասիրությունը միայն:

Ազգային ճնշման հետ մեկտեղ, Արուսյանը յերեման է
բերել նայել դասակարգային ներհակության մոմենտը: Ցա-
րական չինովնիկն առանձին շեշտով ներկայացված է նախ և
առաջ իբրեւ մարխատուրատ: Ժողովրդի կյանքի բոլոր առավել
կողմերը նրա աչքին շուռ տված են յերևում: Հենց այդտեղից էլ
բղիւում է կոնֆլիկտը: Բնական է, վոր ուս մութիկի և տեղա-
կան աշխատավորի մեջ նման կոնֆլիկտ չի կարող ստեղծվել,
քանի վոր նրանց շահերի, հասկացողությունների, ճաշակների
միջև ընդհանուր շատ գծեր կան:

Այս պոնեմում Արուսյանի քաղաքական գիտակցությունը
հասնում է իր բարձրակետին: Սա այն սահմանն է, վորտեղից
սկիզբ է առնում Միքայել Նալբանդյանի հեղափոխական դեմո-
կրատիզմը:

9

Ինչպես է հասկացվել մեկնաբանվել ու գնահատվել Արուս-
յանի ստեղծագործություններն ընդհանրապես և «Վերք Հայաս-
տանի»-ն մասնավորապես:

Մեր Ժողովրդի և նրա կուլտուրայի թշնամիները չարա-
մըտուրեն կեղծել են Արուսյանի ստեղծագործական պայծառ դեմքը,
հռչակելով նրան նացիոնալիզմի ջատագով, ազգային թշնամանք
սերմանող:

Նրանք մոտեցել են այդ թանգարժեք ժառանգությանը կան-
խակալ կարծիքներով, պատրաստի տեսակետներով, հասկանալի
պատճառով Ժողովրդի համար թանգ և գնահատելի այդ կուլտու-
րան ժխտելու դիտավորությամբ: Նրանք զրպարտության ազ-
բակույտով են ծածկել Արուսյանի փայլուն տաղանդի արտադ-
րությունները: Արուսյանի մեծարժեք գործերը համարվել են նա-
ցիոնալիստական, խորթ ու անհարազատ մեր Ժողովրդին, նրա
հետապնդած շահերն ու նպատակներն անընդունելի ու անհամա-
տեղելի Ժողովրդի նպատակների ու շահերի հետ: Դրանով նրանք
հասել են այն բանին, վոր անաբեկել են բոլոր նրանց, ովքեր

ընդունակ էյին լուրջ դիտական ուսումնասիրություն կատարել Սբովյանի գործերի վրա: Սբովյանի անվան և ստեղծագործության շուրջը ժողովրդի թշնամիները նենդ ձեռքերով դժված և յիշել մի տեսակ կախարդական շրջան, վորին մոտենալ վոչ վոք չի հանդգնել:

Սբովյանի քարոզած թշնամանքն ուղղված և պարսիկ նվաճողների դեմ ու մագաչավ անգամ չի վերաբերվում տեղական թուրքերին, վորոնց հետ հայերն ապրում էյին իբրև մի հողի և մի ջրի ծնունդ, կապված համանման շահերով ու յեղբայրական սերով: Հայ և աղբրեջանցի ժողովուրդներին կապում և միացնում էր նայև ուրսիկ բռնակալների դեմ ունեցած ընդհանուր թշնամանքն ու պայքարը: «Վերք Հայաստանի» վեպում կարդում ենք, «Յերեվանու բնիկ թուրքերը, վոր հայերի հետ մեկ տեղ մեծացել՝ ախար պեռ էյին վարվում, Սարգարին, Հառան խանին անիծելով, թքելով, Ղզլաշի վրա առամենբըղբառացնելով՝ քիչ քիչ քաշվեցին, ու դեմը դնում էյին, դեմը ասում. «տե՛ր ասոված, յի՛րը կըլի, վոր քո վողորմության դուռը բացվի ու մենք էս անիծած Ղզլաշի ձեռիցը մեկ որ ազատվինք»: Ձունքի սրանք յերուս ըլելով չէին ուղում մեկ որ էլ ա նրանց ծառայեն ու շատ անգամ հայերի հետ միացել, քշել էյին նրանց, ամա թրի դորով եկել, էլ յետ յերկիրը դավթել էյին»: Այս մեջբերումը լիովին հաստատում և վերը արտահայտած մեր միտքը:

Տեղական ժողովուրդների շահերի ընդհանրության և յեղբայրության գաղափարն Սբովյանի ստեղծագործություններում շատ խորն և արտահայտված: Քարոզելով տեղական ազգությունների բարեկամություն, Սբովյանը նրանց նախազգուշացնում և ոտա՛րներից, «լուսավոր» յեվրոպացիներից՝ վորոնց «քաղաքակրթիչ» դերը նրան քաջ հայտնի յեր Սմերիկայի պատմությունից: Իր «Սմերիկու լիս քցիլը» անտիպ աշխատության մեջ նկարագրելով տեղական ժողովուրդների բնաջնջումը «քաղաքակիրթ» յեվրոպացիների ձեռքով, Սբովյանը դառն հեղինակքով բացականչում է. «Ես էլ քեզ լուսավոր Յեվրոպա»... (հիշենք Նալբանդյանի «քաղաքակրթություն և տարածում» հայտնի արտահայտությունը):

Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից բացառիկ կարեւորություն և ներկայացնում «Թուրքի օղջիկը» պատմվածքը: Այդ սքանչելի գործում, Սբովյանը չտեսնված սեր ու գործով և արտա-

հայտում մորը կորցրած մի վշտահար թրքունու նկատմամբ: Թուրք աղջկա վիճակը խորապես հուզում է հեղինակին: Հավատ-
 ների և կրոնների տարբերությունն արգելք չի դառնում Աբով-
 յանին հասկանալու նրա վիճակի դառնությունը, արտահայտելու
 ազնիվն ու մարդկայինը: Պատմվածքը տողորված է մարդասիրա-
 կան բարձր զգացմունքով: «Սաղաղություն հոգուդ, — դիմում է
 հեղինակը թուրք հանգուցյալին, — հանգուցյալ մարմին, այ իմ
 պատկերակից հողածին: Հավատներս մեկ չի, սրտներս հո մեկ ա,
 մեր ժամը չէ՛յիր գալիս, մեկ յերկնքի տակի, մեկ յերկրի յերեսի
 եյիր հո ինձ հետ կենում, ման գալիս. լեզուդ իմը չեր, պատկերդ,
 հոգիդ հո իմիցն եր»: Մարդկանց մեջ յեղած ընդհանուրի համե-
 մատությունը ամեն մի ազգային, կրոնական տարբերություն
 նսեմանում է, վոչնչանում: Աբովյանը խորը վշտով արձանագը-
 րում է, վոր հավատների տարբերությունը հաճախ մարդկանց
 դարձնում է նեղմիտ, անհանդուրժող ու փոքրոգի, արգելում է
 «իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան»: Աբովյանը մարդ-
 կանց, ժողովուրդների փոխադարձ սեր է քարոզում, ազգու-
 թյունների խաղաղ համակեցություն է ցանկանում, « . . . ինչ-
 պես մեկ հոր վորդի, յերկրում մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք,
 մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենալ . . . » յերազում:

Աբովյանի ազգասիրությունը համերաշխ է ոտարասիրու-
 թյան հետ և իր հիմքում ունի անհուն ու անպարփակ — տիեզերա-
 կան մի սեր դեպի մարդն ու մարդկությունը: Աբովյանի հայ-
 բնասիրությունը նրա ազգասիրության մի այլ արտահայտու-
 թյունն է և նույնքան լայն է ու անսահմանափակ, վորքան առա-
 ջինը: Մարդկության հայրենիքը, դա «աստուծո աշխարհն» է,
 վոր Աբովյանը սիրում է, ինչպես համայն մարդկությունը՝
 ինչպես համայն կյանքը: Դեպի մարդկությունն ու աշխարհն
 ունեցած այս անսահման սիրով եջայամանավորված մարդու կոչ-
 ւան նրա ըմբռնումը: Մարդը մի կարճատև կյանքով աշխարհ
 է գալիս. վրն է նրա նպատակը, պարտականությունը, անելի-
 քը: Բարի, աշխարհաշեն գործ: Արևի, հողի, ծառի, ջրի պես
 անշահ, անվարձ ծառայություն՝ աշխարհին ու մարդկությանը:
 Ահա մարդու գոյության միակ արդարացումը, մարդ կոչվելու
 միակ իրավունքը՝ «Յերկնքի արեգակի պես, յերկրի հողի պես՝ դու
 աստուծո պատկեր՝ բարի կաց, բարություն արա, քեզ պահիր,

լավություն արն, աստծուն նմանիր, ընկերդ պահպանիր, աստուծո աշխարքը շինիր, նրա ձեռագործը մի քանդիր, վոր դու ել մնաս շէն, դու ել չի քանդվես, հողին չի հավասարվիս»: Մարդու մեջ յեղած վատի և չարի հակումը տեղի կտա, նրա մեջ կարթնանա բարին և սերը, յեթե միայն նա միտ բերի իր մահը: «Վոր մտածենք՝ թե ես ախանջը՝ վոր չար բանիցն պես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ որ պետք և խլանա. ես աչքը՝ վոր չի ուղում՝ թե ուրիշի աչքում ել փոքր լիս տեսնի, մեկ որ պետք և քոռանա, կիրանա, փչվի. ես լեզուն՝ վոր ոձի պես որը հաղարին կծում ու յաղու յա տալիս, մեկ որ պետք և պապանձվի, չորանա, քրքրվի ու որթունքի կերակուր դառնա, բայց ել չարություն մեր մտքովն անց կըկենա: Բայ չենք ուղենալ՝ վոր ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխներովը պտիտ գանք»: Սիրած աշխարհից ու մարդկությունից ընդմիշտ հեռանալու անխառն փելիությունը հեղինակի սիրտը լցնում և վշտով, տառնապատկում ու հարյուրապատկում և նրա սերը մարդկության հանդեպ: Ձե վոր աչքը հավիտենապես պիտի դադարի տեսնելուց, սիրո աղբյուրը պիտի ցամաքի և լեզուն սրտի բաղձանքը հայտնել չպիտի կարողանա: «Ձեր ազնիվ յերեսը մեկ որ պետք և չտեսնիմ, հողվույս սիրելիք, բարեկամք, սիրեկանք, գոթ, ընկերք, իմ բոլոր պատկերակից մարդիք»: Արտվյանի սիրո առաջ հաջում են խտրության բոլոր պատանշները:

Մուտ են և անցողիկ հարստությունն ու իշխանությունը, նրանք մարդուն ուղեկցում են մինչև գերեզմանի դուռը և լքում, վորպես անհավատարիմ ընկերներ: Միայն լավ գործը մարդու անունը կանմահացնի: «Քո գործքը, քո գործքը միայն քո անունը կպահի»: Անմահ գործը հայրենիքի անդամաճան սերն և: Հայրենի հողը ասես լեզու առած ձայն և տալիս բոլորին. «Թե ուզում ես, քեզ ել եսպես սիրեմ, զգվեմ, դու ել ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու, իմ սիրելի վորդյակ»:

Մարդկության սերը իր գործնական իրականացումն և դրանում սեփական յերկրին և ժողովրդին մատուցած ազնիվ, անշահախնդիր ծառայության մեջ: Ով նվիրված և իր յերկրին, նա ծառայում և ամբողջ մարդկությանը: Այս և Արտվյանի ազգասիրության և հայրենասիրության խորը հումանիստական բովանդակությունը:

Հարցերի այս շարքով չի սպառվում, և անհնարին է սպասել, «Վերք Հայաստանի» վեպի բազմահարուստ բովանդակությունը: «Վերք Հայաստանի»-ն վեհ ձգտումների, ազնիվ դատյունների, անկեղծության, սիրո մի կախարդական, հմայիչ աշխարհ է: Հեղինակի կախարդանքի միջոցները բազմազան են:

Նա հմայում է իր ստեղծած բնության անզուգական պատկերներով ու նկարագրություններով, ժողովրդական կյանքի պատկերման շոշափելի կենդանությունով, իր հերոսների վոգեվորիչ խիզախությամբ, վերացական աշխարհները տանող գեղեցիկ խորհրդածություններով, խորին լիրիզմով, մարդկային ապուռուսների դրսևորման բազմազանությամբ, իր բոցաշունչ հրապարակախոսությամբ, մարդկայնությունյան իր ազնվացնող քարոզներով և վերջապես իր եյության եյությունը կազմող բյուրեղյա սիրով:

Իր այս հատկություններով «Վերք Հայաստանի»-ն գարնանային արևի կենդանարար զորությամբ, մեր անցյալ կյանքի խավարից ու մշուշից քարձրացրեց մի ամբողջ գրականություն:

Ե

Արուվյանը հայ ընթերցողներին ծանոթ է գերազանցապես իր արձակ գրվածքներով, թեև հափաժոն նրա ստեղծագործությունյան զգալի կշիռ ունեցող մասն է կազմում: Պոեզիան Արուվյանի համար հարազատ բնագավառ է: Նրա արձակի մեջ ևս գերակշռում է հուզականությունը: Արուվյանն ունեցել է լիրիքական քնքույշ խառնվածք և նրա պոեզիան հափազանց հարուստ է այդ ժանրի ստեղծագործություններով:

Արուվյանն սկսել է ստեղծագործել իբրև պոետ և միայն հասուն շրջանում է անցել արձակի, առանց սակայն պոեզիայից հրաժարվելու: Մինչև «Վերք Հայաստանի»-ն, գրաբար պոեզիան կազմել է նրա ստեղծագործությունյան հիմնական տարրը: Մինչ այդ Արուվյանն ինքն իր համար գեուհ չէր լուծել աշխարհաբարի խնդիրը: Նրա առաջին շրջանի բանաստեղծությունները գերազանցապես դրաբար են գրված վոչ միայն այն պատճառով, վոր սա գեուհս վերջնականապես չէր ազատագրվել անցյալի ճնշող արագիցիայից, այլ և այն պատճառով, վոր աշխար-

հարարի անկատար վիճակը հնարավորությունն չի ընձեռնել հեղինակին հեշտ ու թեթև, գեղեցիկ ու պատկերավոր կերպով արտահայտելու իր հույզերը, ինչպես այդ նրան հաջողվել է գրաբարի միջոցով: Իր գրական գործունեությունը վաղ շրջանում Արուսյանին անընտել է յեղել գրավոր աշխարհաբարը:

Արուսյանի գրաբար բանաստեղծությունները գերադանցապես սուբյեկտիվ ընույթ ունեն և արտահայտում են հեղինակի անհատական աշխարհը:

Բանաստեղծի կյանքի վառ մոմենտները, նշանակալից փաստերն ու տպավորությունները խոր անդրադարձում են գտել նրա պոեզիայում:

Առանձին ջերմությամբ Արուսյանը յերգել է իր վոսկեղեն մանկությունը, հայրական հարկը, այնտեղ թագավորող սովորությունները և այլն:

«Ի կույտս արհավրաց նանի ձայնելով
Զիս որորեյիր, հայր գորովագութ
Յեվ ի գիրկս անկյալ ծնողական գթով
Համբույր քո կնքեր զիմ քուն քաղցրանյութ»:

Հաղիվ շոշոփյալ ի լուսո ալուր,
Զքեզ տեսանեյի հիւ ընթերակա
Լի պաղատանոք կամ արտասվաթոր
Հայցել գերկնավորան լինել ինձ գթած»:

Մի արձակ բանաստեղծության մեջ նա խոր վշտով և ասփստանքով է հիշում իր յերջանիկ մանկության անդարձ կորուստը:

«Ո՛վ նախանձելի, վոսկեղեն ժամանակ մանկության իմո...
Դու անցեր և անցանիս քաղցրությունս, խաղաղությունս և անհոգությունս»:

Ալուրք իմ յերջանիկ, ուր դեռ անծանոթ եյին արամությունք և հոգք ծերություն և աշխարհի:

Զիմրդ քաղցր եր ինձ ամենայն ինչ: Սիրտ իմ միայն զգայր զուրախություն: Յես վոչ ունեյի և վոչ գիտեյի զբեռն արամության և հոգոց:

Միմիայն խաղք և զվարճությունք եյին ընկերք իմ:

գերի խոր ազդեցությունն և կրում թրխլիսի բարբառով գրած Աբովյանի սիրային աշուղական մի բանաստեղծությունը: Թեև բանաստեղծության լրիվ սրինակը չի պահպանվել, սակայն մեզ հասած բեկորներն ևլ ամբողջական պատկերացում են տալիս գործի մասին:

Ջանուս ջան չի մնաց, վոր իմ անվալն քեզ ասեմ.

Բերանս խոսք չի գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ.

Թոփ ու թոփխանա յես սարքել, քանդեցիր բուրջ ու բաղանջս,
Յարի պես բնամ եկար, կերար, մաշեցիր իմ ջանս,
Դարգիման ես ֆիքր արն ինչպես ըլի ես իմ բանս,
Վոչ ովեմեն ումուզ չունիմ, դուն ես իմ ճարն ու դարմանս,
Թե ուզում ես զիվունիմեն դուն ընիս իմ սերն ու սանջս,
Յարուքյար առը ես բանին, վոր սկսեմ լավիցն ասեմ:

Ջանուս ջան չի մնաց, վոր իմ անվալն քեզ ասեմ.

Բերանս խոսք չի գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ.

Առավոտուն ծեփն տալիս, ֆուֆուալով գյուղ ջհանդ,
Բաց ես անում ալ տերեփով, գյուղի սաբահի մամանդ,
Յախութն ասեմ, զմրուխտն ասեմ, թե վղիդ շար մարջանդ,
Վոր տեսողն մաթ ե մնում, գովում ե քո յարադանդ
Վոսկեթիլ մագերիդ շարքն հյուսեղով քո սիրուն նանդ,

.

Յարար խղճիս բույրուղ կըլի մոտիկ նստած եդ բերանդ,
Բացվի ու ինձ հետ խոսա վոր իմ խիալն քեզ ասեմ:

Ջանուս ջան չի մնաց, վոր իմ անվալն քեզ ասեմ,

Բերանս խոսք չի գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ:

Վարդի պես դուս ես եկել, հոֆն հրալիս բաց ես ըլում.

Յերկնքի ցողն երեսիդ, շաղակող թաց ես ըլում.

Չորս կուռզ գիշեր, ցերեկ, միշտ փշով պատած ես ըլում.

Բյուլբյուլիս սիրտը մեռած տեսնելիս հեշ չես լաց ըլում:

.

Այս փաստը հիմք ե տալիս ասելու, վոր Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ յեղած տարիներին Աբովյանն ուշադրությամբ հետեւ ե Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններին:

Աբովյանի արխիվում պահպանվող մի փաստաթղթից պարզվում ե, վոր նա ձեռնամուխ ե յեղել հայտնի աշուղ Ազբար Ագամի կարիքավոր ընտանիքի ոգտին հանգանակություն կազ-

մակերպելու գործին: Հանգանակության թերթիկի ճակատը դար-
գարում է նրա կոչ-բանաստեղծությունը՝ ուղղված Յերեմանի հա-
սարակությանը: Ահա այն.

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑԻ ԻՄ

Ազբար Ադամի ասած խոսքերը,
Նրա քաղցր լեզուն, սիրուն մտքերը
Վժիռ յերեմանցու ականջումն, սքտում
Հազար ցավ, կսկիծ կտոր չեն շարժում:

Նա հողի տակիցն, մերն գետնի վրեն,
Զիվան վորդու մահն իր աղքատ տանեն
Լալով, սգալով մեզ են տալիս ձեն.
Ով յերեմանցիք, դուք եք մեր չարեն:

Զիգյարի տերը, սիրելու սերը
Են ջիվանի մահն, են անբախտ մերը,
Զիգյար ունեցող ու բարի հային,
Կանչում են՝ ողնել իրենց սև որին:

Աբովյանի նմանորինակ վերաբերմունքը դեպի աշուղներն
ու նրանց ստեղծագործությունը պատահական չէ, այլ պայմա-
նավորված է նրա գեմոկրատական աշխարհահայացքով: Իբրև
սղտեծագործող Աբովյանն ընդհանուր շատ գծեր ունի ժողովրդա-
կան վոդու այդ հարազատ արտահայտիչների հետ:

30-ական թվականների վերջին և 40-ականի սկզբին Աբով-
յանի ստեղծագործության մեջ վճռական շրջադարձ է կա-
տարվում. գրաբարն ընդմիջտ տեղի յե տալիս և լայն ճանա-
պարհ բաց անում աշխարհաբարի առաջ:

Այս շրջանում և ստեղծվում Աբովյանի լիրիկայի նոր ժան-
րը — բայաթին, լորը նրա պոսիկայի խոշորագույն նվաճումն է:
Բանաստեղծի ծով զգացմունքները ժողովրդական լեզվում ար-
տահայտչական ճոխ ձևեր ու գեղեցիկ պատկերներ են գտնում:

Զգացմունքներով հարուստ մեր ժողովրդի սրտի ծաբավին
հագուերդ տալու մտքով և Աբովյանը հորինել բայաթիքը: Նա՝

Յուր ե խմել ժողովրդի սրտից: Արույանի բայաթիքը խոցված
սրտից դուրս թռնած անարձագանք սիրո դառն հառաչանքներ են:

Եստեղ շատ մարդիկ կան, յես
Քեզ եմ կարոտ, քեզ ամ՝ յիս:
Վոր գաս, տեսնիս՝ ինձ հողումն,
Յարանք վրես սուք կանես:

Աչքս ճամբիդ ե, արի՛
Արի՛, հոգիս ան, արի՛,
Գյուլնահա յերեսով չտաս,
Փռչմանել եմ: Ինչ արի՛:

Ինձանից՝ դու ձեռք քաշիր.
Կուզես, հոգիս ան, քաշվիր.
Մահիս գիրը գրվել ա,
Դու ել արի, ձեռք քաշիր:

Անսիրտ յարի կողմից անպատասխան թողած սերը չե
միայն հեղինակին այրող կրակը: Նրա սրտից հառաչանքներ են
դուրս կորզում և ուրիշ ցավեր, բռնության և չարի աշխարհում
միշտ տուժողների ցավը.

Տանք եղ հավին՝ այ ուրուր,
Աշխարքս դանակ ա ու սուր:
Զուռ մարդի թուրն ա կտրում.
Խեղճն ռւր կորչի, ամ՝ ռւր, ռւր:

Արույանի բայաթիները հույզի և խոհի գեղեցիկ համադ-
րություն են հանդիսանում: Ընթերցողի տաաջ բացվում ե բա-
նաստեղծի զգացմունքների փոթորկահույզ ծովը, վրբի վրա ծան-
րացած ե նրա մաալ խոհերի՝ մշուշը:

Արույանի պոեզիայի մի խոշոր հատվածն են կազմում նրա
առակները, վորոնք հեղինակի հանրածանոթ և տարածված գործե-
րից են: Քնքուշ ու խոր պոետի կողքին մենք տեսնում ենք դա-
տող ու խրատող, յերբեմն ել ուժգին խարաղանող յերգիծարա-
նին և առակախոսին:

«Վերք Հայաստանի»-ից անմիջապես հետո, 1841 թվին ստեղծվեց «Պարապ վախտի խաղալիքը», վոր Աբովյանի հարուստ և բազմաժանր ստեղծագործության մեջ ունի իր առանձնահատուկ տեղը: Հեղինակի առաջադրած խնդիրն այստեղ ևս նույնն է, ինչ վոր «Վերք Հայաստանի» վեպում՝ ծառայել «հարիր հաղարին»: «Վերք Հայաստանի»-ի առաջաբանում շոշափած հիմնական հարցերը, արվեստը ժողովրդի շահերին ի սպաս բերելու կապակցությամբ, արծարծված են նաև «Պարապ վախտի խաղալիքի» առաջաբանում: Առակների գրքում կիրառված սկզբունքը պարզաբանելու, պաշտպանելու և արդարացնելու մարզով հեղինակը գիմում է ընթերցողին. «Թող գիտուն մարդիք ինձանից չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրանց սիրտը մխիթարում, ամա հասարակ մարդը մեկն էլ ա չունի, վոր նա յեկ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակը անցկացնի»: Յեվ ահա հեղինակն ընդառաջ է գնում ժողովրդին, տալով նրան իբրև զվարճալի և խելացի ժամանցի միջոց՝ իր առակների գիրքը: Քանի վոր հեղինակը միայն հասարակ մարդկանց ձաշակն ու շահերը նկատի ունի, այդ պատճառով էլ գրքի թե սյուժեները, թե լեզուն և թե գաղափարախոսությունը հարազատ ժողովրդական է:

Մոտիկից ծանոթանալով Աբովյանի առակներին, մենք համոզվում ենք, վոր նա ճանաչում է ժողովրդին, հաճախ է ունկնդրել նրան, գիտի ինչով է նա ապրում, հետաքրքրվում, գիտի նրա ձաշակը, զարգացման աստիճանը և այլն:

Աբովյանի՝ Թրիլիսիի պանսիոնի յերեմիի աշակերտ Գեորգ Աբովյանը բանահավաք Սարգիս Քամալյանին հաղորդած իր հիշողություններում հետևյալն է ասել. «Մեր վարժապետը առանձնապես սիրում էր ներկա լինել ժողովրդական տոներին—դիտել, ուսումնասիրել ոբաները, բան քաղել այնտեղից: Խալխի բերանից լսած բաները ժողովելով, վոտանավոր դարձնելով սաղացնում էր աշակերտներին համար... Վերջը այդ բաները առանձին գիրք դարձրեց, անունը դրեց «Պարապ վախտի խաղալիք», վոր ժողովուրդն էլ աշխարհաբար գիրք կարդա»: Աբովյանը պեղել, հանել է ժողովրդի ընդերքից ստեղծագործական գուհարներ:

Ժողովրդայնութեան սկզբունքները կիրառելու խնդրում հեղինակը դարմանալիորեն հետևողական է:

Այսպիսի հետևիվողականութունը թեև բացասաբար և անդրադարձել բանաստեղծական չափի ու ձևի, արվեստի վրա, սակայն շեշտակի ու կուռ և դարձրել հեղինակի իգեան, ամբողջ գրքին տվել և մի ակտիվ նպատակասլացութուն: Հեղինակն այդպես և վարվել գիտակցորեն և պետք խոստովանվել, հասել և իր նպատակին: Ամբողջ գրքում չենք կարող ցույց տալ ժողովրդին անհարազատ մի արտահայտութուն, անձանթ մի բառ, նրա ականջին խորթ մի հնչյուն, նրա մաքին անմատչելի և աշխարհահայացքին դեմ մի գաղափար: Գրքի սկզբնաղբյուրն էլ հենց ժողովուրդն և հանդիսացել: «Բոլորը մեր խալիի խոսացած բաներն էմ հավաքել. թարգմանածներս էլ՝ ենպես եմ դուրս բերել, վոր մեր խալիսի՝ սրտովն ըլի»:

Արվեստը սեփական դառն փորձով գիտել, վոր իր նոր գրքով վաստակելու յե նոր թշնամիներ, վոր իր դեմ բարձրանալու յե մի նոր ընդդիմադիր ուժ: Բայց նա գիտել նաև այն ճշմարտությունը, վոր՝

«Ամենի սրտին դուր գալ չի ըլի:

Ամենի խաթըրը ով կարա առնիլ»:

Բռնի տեղ չգնելով «գիտունները» կարծիքը, արհամարհելով ծաղր և հալածանք, բանաստեղծն ասպարեզ և հանում իր նոր գիրքը, վոր մի նոր պայքար եր դարերի քարացած տրադիցիաների դեմ:

«Գնա, իմ խեղճ գիրք՝ գնա մարդամեջ.

Գլուխդ քաշ քցիր, մի՛ նեղանար հեշ:

Ականջդ փակիլ, սիրտդ լին բռնիլ,

Ինչ ասեն, խոսեն, տար ու համբերիլ»:

Բանաստեղծի հայացքը, սակայն, կտրում անցնում և մշուշոտ հորիզոնը, հասնելով մինչև պայծառ հեռունները, լուսավոր ու արևոտ գալիքը:

«Հալբաթ մեկ որ ել արև դուս կգա,
Են վախտն կիմանան, թե ուղածդ ինչ ա»:

Հասարակական ի՞նչ արատներ ե Արուվյանը խարազանում
և ի՞նչ առաքինություններ դրվատում: Ընթերցողի դատաստա-
նի առաջ հեղինակը կանդնեցնում ե բուրժուական ախտավոր
աշխարհը իր բոլոր կողմերով: Արուվյանը բաց ե անույն փողի
վրա հիմնված մարդկային հարաբերությունների վողջ կեղծիքը,
թունավոր կերպով ծաղրում հարստի ու իշխանավորի անբար-
տավանությունը և հասարակ ժողովրդի հանդեպ բռնած արհա-
մարհական դիրքը, փողատիրոջ և իշխանավորի առջև ստրկաբար
խոնարհվելը, փողի ուժով դիրքի և պատվի հասնելը: Վատապար-
տում ե շվայտությունը, վորկրամոլությունը, խաղամոլությունը,
չկամությունը, նենգությունը, անընկերասիրությունը, տգիտու-
թյունը, խարդախությունը և այլն:

Արուվյանի՝ առակներում արտահայտություն են գտել սո-
ցիալական անհավասարության և դասակարգային ճնշման մո-
մենտները:

«Ով դու ունի, հենց անձարի գլխին
ե քացի տալիս, հանում աչք, հոգի:
Իր արած մեղքն ել նրա վզին դնում»:

Իր առաքինություններով հակադրվելով շրջապատող արա-
տավոր հասարակությանը, Արուվյանը բազմիցս տուժել ե ու Հա-
րաչար հալածվել: Այժմ նա վիրավորված հոգու ամբողջ զայ-
րույթով, խայթված ինքնասիրության ամբողջ թունով, անարգ-
ված պատվի ամբողջ վրեժով հաշվի յե նստում այդ հասարա-
կության հեռ, հատուցելով նրան իր արժանի վարձը: «Ե՛ղն ու
բլբուլը» Արուվյանի ապրած տրագեդիայի ամենացայտուն ար-
դարանում ե, վոր առակը հիմնված ե անձնական փորձի վրա:
Եղբրի շրջանում տանջվող բլբուլի տրագեդիան Արուվյանի սե-
փական տրագեդիան ե ցարական յերկարականջների միջավայ-
րում: «Խողն ու յեղը» առակը խիստ հատկանշական ե Արուվյա-
նի համար իր քարոզած իդեալով: Յեզն այստեղ վերցված ե
վորպես ոխմով հասարակական ոգտակար աշխատանքի, մարդ-
կային ստեղծագործ ուժի, խակ խողը՝ հակահասարակական քայ-
քայիչ և վնասարար ուժի մարմնացումն ե:

Ի՞նչ ոգուտ ունի են քաղցր արեգակն,
 Կամ են՝ յերկնքի պայծառ լուսնիակը,
 Վոր լիս են տալիս, իրանք մեր մտնում:
 Մեղանից մեկ քաղցր խոսք ել չեն լսում:
 Կամ անբան յերկիրն հեռից խեր ունի,
 Վոր հաղար բարի տա ամեն քարի:
 Անձրեվը գալիս, արեւ բացվում,
 Սար ու ձոր ենպես ցնծում, ու ծաղկում:
 Են խեղճ մեղրամանձն ել վոր չի քնում,
 Աղքատ, հարստի բերանը քաղցրացնում:
 Վարդն՝ վոր իր հոտը չի պակասացնում.
 Ծառն՝ վոր իր պտուղը ինքը չի ուտում:
 Հողը ծառին և նյութ տալիս, պահում,
 Ծառը հողին միշտ շվաք անում, սիրում,
 Յերկինքն անձրեկ ա փայ տալիս յերկրին,
 Յերկիրն ծովերիցն բարձրացնում ամպին:
 Արանք վոր չեն ուզում, իրանց մենք պաշտենք,
 Ընչի՞ չի պետք և մեկ խեր ել տանք մենք:
 Ի՞նչ վնաս ունիմ, վոր յես աշխատում,
 Հաղար վորք, խղճի կարիքն լցնում:
 Ես առողջ ջանը ել հւր ա տվել
 Աստված՝ վոր չուզեմ բանի պետք ածել:
 Են յերկրի խոտը ի՞նչ սրտով ուտեմ,
 Են աղբրի ջուրը ի՞նչպես յես խմեմ,
 Վոր աշխարքուս բանի պետք չգամ,
 Իմ գլխիս նայիմ, իմ ցավս հոգամ:
 Յես հո իմ փորի համար չեմ աշխատում,
 Վոր կերն պակսելիս՝ լամ ու արտնջամ,
 Վորբերին ել ի՞նձ են մատաղ անում,
 Ով մեկ մեծ մուրաղ ունի իր սրտում:
 Յես իմ աշխատանքն ձեռից չեմ թողալ,
 Բանի շունչ ունեմ ու խեր կարեմ տալ:
 Իմացողի համար յես չեմ աշխատում,
 Խեր տալն եմ ուզում, տեսնում, մխրթարվում:

Արույանը քարոզում և անսահման կերպով մարդկությանը
 նվիրվելու, նրան առանց շահախնդրության, անձնվիրաբար ծա-

ռայելու գաղափարը, մի գաղափար, վոր կարմիր թելի պես անցնում է նրա վողջ ստեղծագործութեան միջով:

Բռնութեան ու շահագործման, կեղծիքի և խաբեյութեան աշխարհին Արուսեանը հակադրում է բարձր մարդկայնութեան և խոր հումանիզմի:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Խաչատուր Արուսեանի գործունեւոյթեան այնպիսի մի կարեւորագույն բնագավառ, ինչպիսին մանկավարժութեանն է, մինչև այժմ աչքաթող է արված: Այնինչ, նրա լրիվ պատկերը տալու, դեմքն ամբողջացնելու համար Համազանց կարեւոր է Արուսեան-մանկավարժի ուսումնասիրութեանը:

Արուսեանի գրական գործունեւոյթեան կողքին նրա մանկավարժական աշխատանքները կանգնում են իբրև անբաժանելի մաս մի ամբողջութեան: Արուսեանը դարգացրել է մանկավարժական հայացքների մի ամբողջական և հետևողական սխառւմ, վոր մեծ հաջողութեամբ գործադրել է իր բազմամյա պրակտիկայում: Նրա մանկավարժական հայացքները պարզաբանելու տեսակետից բացառիկ կարեւորութեան են ներկայացնում այդ բնույթի բազմաթիւ աշխատութեանների շարքում հատկապես «Նախաշավիղ կրթութեան» գլխագիրքը և «Պատմութեան Տիգրանի» վեպը:

«Նախաշավիղ»-ը միակ աշխատութեանն է, վոր տպագրվելու բախտի յե արժանացել Արուսեանի կենդանութեան որով: Այդ դործն իր վրա կրել է ցարական բյուրոկրատիայի բոլոր քաշքշուկները և ցենզուրայի ամբողջ խտրութեանը: Դատադիրքն առաջին անգամ քննութեան է յենթարկվել 1841 թվին, Թբիլիսիի գլխավորայի ավագ ուսուցիչ Արղանովի կողմից և, ինչպես պարզվում է քննութեան արդուներից, չի բնդունվել: Արղանովի նշած հիմնական թերութեանը «տառերի բնթերցանութեան տարբերակ յեղանակն էր», այլ խոսքով՝ հնչական մեթոդը, այն, ինչ հանդիսանում էր այդ դատադրի ամենախոշոր նորութեանը, ինչ-վոր մի ամբողջ հեղաշրջում էր կատարելու հայ մանկավարժութեան մեջ: Դրքի յերկրորդ քննութեանը կատարվեց 1843 թվին, նույն Արղանովի և Արարատեանի միջոցով: Այս անգամ ևս աշխատանքը միանգամայն անխոցելի չհամարվեց: Ժողովրդական

լեզվի ձևերի և վոճերի գործածությունը դիտվեցին իբրև թերու-
թյուն և աշխատանքը կրկին հանձնվեց հեղինակին:

Ժամանակի անհանդուրժող պաշտոնական վոգուն համա-
կերպված Արդանովն ու Արարատյանն ընդունակ չեղան ըմբռ-
նելու այն ժամանակվա համար անչափ կարևոր և առաջադիմա-
կան այդ գործի խոշոր նշանակությունը: Դիրքը թեև տալազը-
վեց (1844թ.), սակայն գործածության մեջ չմտավ, դուրս և վոչըն-
չացվեց կղերի ձեռքով, ինչպես վկայում է Արովյանի առաջին
կենսագիր Տեր-Աղարյանը:

Չնայած «Նախաշավիղ»-ից հանվեցին գրաքննչական կա-
նոնների դեմ մեղանշող մի շարք նյութեր, բայց և այնպես Ա-
րովյանը չզիջեց իր սկզբունքներից և վոչ մեկը: Նորություն
հանդիսացող այդ սկզբունքները պերճախոս արտահայտություն
են դեռ «Նախաշավիղ»-ի հայտնի առաջարանում*):

Ձայնակցելով Ռուսսոյին և Պեստալոցցուն, Արովյանը զըզ-
րոցը համարում է համաժողովրդական լուսավորության հիմնա-
կան գործոն և այս յեղակերի վրա կառուցում իր մանկավար-
ժական սկզբունքները. գրանք հետապնդում էլին մի գլխավոր
նպատակ—բազմակողմանի կրթություն՝ հիմնված յերեսաների
հոգեկան կարողությունների և մտավոր ունակությունների գի-
տական լուրջ ուսումնասիրության վրա:

Ավելի քան 90 տարի անհայտության մեջ և ֆիացել Արով-
յանի մի նշանակալից յերկը—«Տիգրան» մանկավարժական մեծա-
ծավալ վեպը: Վեպի լրիվ վերնագիրն է «Պատմություն Տիգրա-
նի, կամ բարոյական խրատներ հայ մանուկների համար»: Շըը՝

*) «Նախաշավիղ կրթության» մեակ, վոչ լրիվ որինակը Դ. Աղայանի ար-
խիվի հետ անցել և Պեստալան Գրական թանգարանին և պահպանվում է այն-
տեղ:

«Նախաշավիղը» հետադառնում հիմնական վերամշակման և յենթաբեկվել
Յերկու վարկանների մեջ տարբերությունն այնքան մեծ է, վոր նույնիսկ ա-
ռաջին հայացքից թվում է, թե ընդհանուր վոչինչ չկա զրանց մեջ: Մշակված
վարկանսը առաջինի համեմատությամբ խոշոր առավելություն ունի: Մանա-
վանդ արժեքավոր է նրա ընթերցարանը. այնտեղ տեղ են գտել բազմաթիվ
հետաքրքրական ինքնուրույն պատմվածքներ և բանաստեղծություններ, վո-
րոնք անշուշտ հանդիսանում են հայ մանկական գրականության առաջին հա-
ջողված փորձերը:

«Նախաշավիղի» վերամշակված վարկանսը լույս է տեսել 1864 թ.:

Ջահայաց և խորամուկ ընթերցողն իսկույն կռահում է, վոր «Տիգրանը» հայ դրականության «Եմիլ»-ն է, բայց միանգամայն տարբեր ճակատագրով: Հանգամանքների դժբախտ բերումով «Տիգրանը» մնաց իբրեւ մեռած տառ և չխաղաց պատմական այն խոշոր դերը, վոր անշուշտ վիճակված էր նրան: Յեթե Ռուսսոյի «Եմիլ»-ը մի ամբողջ հեղաշրջում կատարեց մանկավարժական մտքի բնագավառում, ունենալով ջերմ կողմնակիցներ ու կրքոտ հակառակորդներ, ապա սրտի կսկիծով պետք է նկատենք, վոր մեր իրականության մեջ Արովյանի «Տիգրան»-ին չվիճակվեց նման դեր կատարել:

«Պատմություն Տիգրանի» գործում գեղարվեստական ձևով շարադրված են Արովյանի մանկավարժական հայացքները: Հեղինակի բաղմամբով գործերի մեջ տեղ գտած մանկավարժական մտքերն ու կարծիքները, նրա մի շարք տարիների մանկավարժական փորձն այստեղ ի մի յին դումարվել և ամբողջացվել:

«Տիգրան»-ը մի գորեղ աղացույց է այն մասին, թե վորքան խոշոր և յեղեղ Արովյանի դերն իբրեւ մանկավարժի, ինչպես և այն մասին, թե ինչքան ավելի նշանակալից կլինեիր այդ դերը, յեթե վեղը ժամանակին հրատարակվելով սերունդների դաստիարակության միջոց և ուսումնասիրության առարկա հանդիսանար:

«Տիգրան»-ը միանգամայն օրիգինալ գործ է, բացառիկ մեր ամբողջ դրականության մեջ թե իր ձևով և թե արժանիքով: Մի կողմ թողնելով այն տարբերությունը, վոր բաժանում է ուսուցչին աշակերտից, պիտի ասել, վոր անկասկած է Ռուսսոյի «Եմիլ»-ի և Արովյանի «Տիգրանի» սերտ առնչությունը:

Ռուսսոյի սխտեմը մանկավարժական մտքի պատմության մեջ մեծ հեղաշրջում կատարեց և պրոգրեսիվ խոշոր նշանակություն ունեցավ: Վոնչնաչցնող քննադատության յենթարկելով միջնադարյան սխոլաստիկ դպրոցը, ուր իշխում էր կրոնական կույր վոգին և ինկվիզիցիան, Ռուսսոն ուսման հիմքում դրեց ռեալ գիտությունները և կրթության նպատակը դարձրեց բնության ճանաչողությունը: Նա առաջադրեց ուսման մեթոդների ակտիվացման, աշխատանքային դաստիարակության, տեսության ու պրակտիկայի կապի խնդիրները: Ռուսսոյի մանկավար-

ժախան սխտեմը հաղեցված և խորը գեմոկրատիզմով և իր սուր ծայրով ուղղված և ֆեոդալական կարգերի ու սխտեմատիկ մանկավարժութեան դեմ:

Ռուսոյի հայացքներն ունեցան իրենց հետեւողները Թե Ենկրտագլուս (Պետտալոցցի) և Թե Ռուսոստանում (Տոլստոյ): Մեզ մոտ Ռուսոյի այդ հայացքների հետեւող հանդիսացավ Խաչատուր Աբովյանը: Վերջերելով Ռուսոյի մանկավարժութունն իբրեւ ժամանակի ամենաառաջավոր հայացքների արտահայտութիւն, Աբովյանը մի շարք կետերում շեղվել և նրանից, խուսափելով նրա սխալներից և հակասութիւններից:

«Տիգրան» վեպի համառոտ բովանդակութիւնը հետեւյալն է. Տիգրանը և Աննան ամուսիններ են ու յերջանիկ իրենց բարեկիրթ զավակներով: Ծնողների ձեռքի տակ են դաստիարակվում նրանց սիրասուն զավակները, վորոնք նրանց ջերմ սիրտ, հոգատարութեան և փայտայանքի առարկաներն են: Տիգրանը և Աննան հավասար պատասխանատուութեամբ ի պարտավորութեամբ հետեւում են յերեխաների ամեն մի քայլափոխին, ոգնում նրանց հասկանալու շրջապատը և կողմնորոշվելու շրջապատի առարկաների ու յերեւոյթների նկատմամբ: Տիգրանի հարկի տակ Թագավորում են փոխադարձ սեր, հարգանք և հաշտ ու խաղաղ կյանք: Զերմ սիրտ այդ միջոցորում աճում են յերջանիկ յերեխաները ֆիզիքապես, պայծառանում մտքով ու հոգով:

Հոգատար հայրը 8-9 ամյա յերեխաների համար վարձում է դաստիարակի Այսպիսով ստաբիլի և գալիս մանկավարժ Կարապետ Վահանյանը, վորը կրթում է իր սաներին՝ Յեղիսաբեթին և Վարդանին: Վեպի հետագա զարգացումը գնում է հենց այս ուղիով. մանրամասն նկարագրվում է կրթական-դաստիարակչական վողջ պրոցեսը: Մանկավարժը շարունակում է ծնողների կողմից սկսած և վորոշ աստիճանի հասցրած աշխատանքը: Քայլ առ քայլ հետեւելով այս պրոցեսին, Աբովյանը դրսեւորում է իր մանկավարժական ըմբռնումներն ու հայացքները, վորոնք զարգանալով վորոշ հետեւողականութեամբ՝ կազմում են մի լրիվ, ամբողջական սխտեմ:

Յերեխաների դաստիարակութիւնը հանձնելով մանկավարժին, Աբովյանը ծնողներին չի ազատում այդ գործի պատասխանատուութիւնը:

Սակայն վեպը չի սահմանափակվում միայն դաստիարակ-
չական պրոցեսի նկարագրությամբ. ղուդահեռարար պատկերաց-
վում է նաև Տիգրանի ընտանիքը, շրջապատի կյանքն ու կապը
այդ շրջապատի հետ:

Պիտի նկատել, վոր Տիգրանն ու Աննան պատկերացվում
են իբրև որինակելի ծնողներ թե՛ զավակների նկատմամբ ու-
նեցած պարտավորությունների և թե՛ ընտանեկան նիստ ու կա-
ցի, սովորությունների տեսակետից: Նրանք ամեն բանից վեր
են համարում պարզությունը, համեստությունն ու մաքրություն-
նը: «Կարգն ու իստակությունը ավելի կղարդարեն, քանց նախը,
ներկը, խալիչեն, պատկերն ու սեղան, աթոռը»,—խրատում է
Տիգրանն իր վորդուն:

Տիգրանը նվիրված է հասարակական բարուն, իր բախտա-
վորությունը նա տեսնում է ուրիշներին լավություն անելու,
նեղություն մեջ գտնվողներին ոգնելու մեջ: Սեփական բախտա-
վորությունը մոռացնել չի տալիս նրան շրջապատի դառն աղ-
քատությունը: «Նրա սերն ու հոգին ենքան իր համար չեր հոքս
քաշում, ինչքան ուրիշի համար»: «Հենց իմանում եր՝ թե աշխար-
քն իրեն են բաշխել, յերբ մեկ մարդի լավություն եր անում»:

Այսպիսով մանկավարժի հետ մեկտեղ Արուսյանը պատկե-
րացնում է նաև ընտանիքն ու այն որինակելի շրջապատը,
վորտեղ անցնում է մանուկների կյանքը:

Ոգնել մանուկներին կողմնորոշվելու հասարակական կյանքի
բարդ որդանիզմում, իմանալու իրենց դերը, պարտականություն-
ներն ու իրավունքները հասարակություն մեջ,—անհ թե ինչ
խնդիրներ է առաջադրում իրեն Արուսյանը:

Կարապետ Վահանյանը հիշեցնում է այն հեռատես, բազ-
մահմուտ մարդուն, վորը մի հեռավոր ու դժվարին ճանապարհ
է անցնելու և զգուշությամբ նախապատրաստվում է անվախ դի-
մավորելու զալիք բոլոր պատահարներին. նա զինված է բոլոր
հնարավոր միջոցներով այդ դժվարությունները հաղթահարե-
լու համար: Այդպես Կարապետը զինում է իր սաներին կյանքի
յերկար ու դժվարին ուղին անսայթաք անցնելու բոլոր անհրա-
ժեշտ գեներով:

—Վոր գիտություններն են ավելի սովորել,—հարցնում է
Տիգրանը Կարապետ Վահանյանին:

—Բնարանությունը, առավել բուսաց պատմությունը, յերկրիս ու ինչ վոր աչքդ տեսնում ա նրանց պատմությունը: Աշխարհիս պատմությունը ու հայի, ոսի, թուրքի լեզուն, — պատասխանում և ուսուցիչը: Այս պատասխանի մեջ կտ մի ամբողջ մանկավարժական սխառում: Դա ու ետ լի ստական պատարարակության սխառումն և: Այս սկզբունքով պիտի պատրաստվիր վոչ թե սխառասիլի դպրոցի կադավարից դուրս յեկող, շրջապատից ու կյանքից կտրված մարդը, այլ կյանքը լմացող, նրա պահանջները հասկացող և այդ պահանջներին լիովին բավարարություն տվող քաղաքացին: Ուշագրավ են մանավանդ վերը բերված պարբերության վերջին բառերը: Արովյանը հայ մանկավարժի, ուստի և նրա պատարարակությանը հանձնված սաների համար պարտադիր և համարում հայերեն, ուսուցիչ և թուրքերեն լեզուները: Հայ լեզուն իբրև մայրենի լեզու առաջին անհրաժեշտությունն և հանգիստանում: Այդ լեզվով պիտի նոր սերունդը զարգացներ մայրենի կուլտուրան: Ռուսերենը պետական լեզու լինելուց զատ առանձին կարևորություն և ստանում իբրև մեծ կուլտուրա ունեցող մեծ ժողովրդի լեզու, ժողովուրդ, վորի կուլտուրայի բարեբար ազդեցության նշանակությունը Արովյանն առաջինն և հասկացել, մեծապես ոգտվելով նրանից: Ազդբբեշաներենը անհրաժեշտ և իբրև ամենամոտ ժողովրդի լեզու, վորի հետ ամենորյա շփման մեջ եյին հայերը: Այսպիսով, Արովյանի մանկավարժական գաղափարներից մեկն այն և, վոր կրթությունն ու պատարարակությունը պիտի համապատասխանի կյանքի կոնկրետ պահանջներին:

Արդեն «Վերք Հայաստանի» վեպում Արովյանը դարգացնում և ուսումնական ու պատարարակչական մի ամբողջ ծրագիր, յեկնելով այն ժամանակվա քաղաքական որիենտացիայից և մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի շահերից:

«Հայոց ազգի ջանին դուրբան՝ մեկ նրա երեխին ուսում տուր, նրա են լուսավթաթաի հողին կրթիլը, կրթիլ եմ ասում, թուղթ խաղալ, Ֆրանցուզերեն խոսիլ, անգլիլ բերան անիլ, գըլլիլցը դուրս տալ՝ չեմ ասում ու շարական, փոխ, յա շիլա փլավ ուտիլ սովորցնիլ, վոր մեզ ես տեղն ա քցել, տեսնիմ՝ թե ջան կտա քեզ թե չե»: Այստեղ Արովյանը նույն աեալիստական դատարարակության քարոզիչն և: Այդ սկզբունքից յեկնելով նա մի

կողմից հարվածում ե միջնադարյան սխուրաստիկան, իսկ մյուս կողմից քաղաքակիրթ ազգերի կուլտուրայի ձևական ընդորինակութունը, «կրթված վերնախավում» տեղ գտած ֆրանցուզերեն կոտրասեխու պրակտիկան և սեփական ժողովրդի ու կուլտուրայի վերաբերմամբ ունեցած արհամարհանքը:

Ինչպես Ռուսոյի, այնպես և Աբովյանի մոտ բնութայունը հանդիսանում ե կենդանի դպրոց, բնութայան առարկաների, յերևույթների, ուժերի ուսումնասիրութունը, նրանց ճիշտ հասկանալն Աբովյանը համարում ե կրթութայան նպատակը: Այդ միտքը նա հանդամանորեն զարգացնում ե նաև իր նշանավոր «Նախաշավիղ կրթութայան» դասագրքի առաջին մասի անտիպ նախաբանում: Այգտեղ ասված ե, «Վորքան վայելուչ և իմաստալից դպրոց ե բնութայունը, վոր շրջապատում ե մեզ, մարդու դործառնութայունը, վոր մենք ամեն րոպե տեսնում ենք մեզ մոտ, սովորական առարկաները, վորոնք գտնվում են մեր չորս կողմը. իմանալ անունները, ձևը, գործողութայունը, վորպիսութայունը, նպատակը, նյութը, բոլոր իրերի ներգործութայունը, ճանաչել և դատել ամեն բանի մասին, վոր լսում և տեսնում ենք՝ բնական մարդու համար, այլևս ինչ ծայրագույն ուսում պետք ե ցանկալ»:

Այս ճիշտ դրույթով և պայմանավորված եքսկուրսիոն մեթոդի լայն կիրառումը Կարապետի կողմից. պարապմունքները գերազանցապես անցնում են բնութայան ծոցում, ուր յերեխաները դաստիարակի ղեկավարութայամբ հավաքում են և տեսաւկավորում ծաղիկներ և բույսեր, սովորում նրանց անունները, հետևում նրանց աճեցողութայունը և այլն:

Կրթութայան հիմքում դնելով ռեալ գիտութայունները, Աբովյանը, ի տարբերութայուն Ռուսոյի, չի սահմանափակվում բնական գիտութայուններով, նա դասավանդվող առարկաների ցանկում մտցնում ե նաև պատմութայունը, բացի այդ, Կարապետի սաները լայնորեն ծանոթանում են հասարակական կյանքին:

Աբովյանի կրթական սիստեմում բացակայում ե կրոնական դաստիարակութայունը: «Պատմութայուն Տիգրանի» վեպում նրա սաները չեն աղոթում: Աշակերտների վողջ ուշադրութայունն ուղղված ե այն բանին, վորպեսզի կարողանան ճանաչել բնութայունն ու հասարակութայունը: Բնական յերևույթների ճիշտ բմբռնումը վերացնում ե ամեն տեսակի սնոտիապաշտութայունը, վոչնչացնում ե կուլյր հավատը:

Հասարակական շահերի ակտիվ դիտակցութեամբ և ոժտում Արուսյանն իր սաներին: Նրանց անձնական յերջանկութեանը պետք է ըզլիս հասարակութեան յերջանկութեանից: Անձնական շահը միշտ ստորագաւում և ընդհանուրի շահից և զոհաբերւիւմ նրան:

Այսպիսով Արուսյանը պատրաստում և վոչ թե բուրժուական հասարակութեան գայլի որենքը սրբապործող եգոիստներ, այլ հասարակութեան շահերին նվիրւած ակտիվ քաղաքացիներ: Նա կրթում և իր սաներին՝ յեղնելով հումանիզմի բարոյական սկզբունքներից: Հարգանք դեպի մարդը՝ առանց ցեղի և հավատի խտրութեան, առավելապէս դեպի աշխատավոր մարդը, — ահա թե ինչն և կազմում Արուսյանի բարոյական ըմբռնումների հիմքը:

Շնորհար ըլի, թե ճորտ, աղքատ ըլի, թե դարիւր, պահասութեան ունենա, քոս ըլի, կամ քաջալ, կամ չոլախ, ինչ ըլի, ըլի, ասից պարոն Տիգրանը, ով նրանց մեկ պակաս խոռք տաի, իմացիր, վոր նրանում վոչ մարդկութեան կա, վոչ հողի, վոչ հավատ:

Արուսյանը հատուկ քննութեան առարկա յի դարձնում ճորտութեան խնդիրը: «Տիգրան» վեպում մենք պատահում ենք ճորտների, վորոնք արյան վրեժով են լցւած տերերի դեմ: Փախած մի ուռս ճորտի Տիգրանը ապաստան և տալիս իր հարկի տակ, պահում, պաշտպանում և իշխանութեան հետապնդումից ու տնորինում նրա հետագա կյանքը՝ իբրեւ ազատ աշխատավորի: Ուշագրաւ և Տիգրանի և Կարապետի խոսակցութեանն այս առթիւ:

«Ասացեք ինձ՝ աչքի լույս՝ ի՞նչ անեմ ես մարդի հետ: Ղորդ ա, դարիւր ա, մեր բարեկամը չի, ճանաչ չի, ազգական չի, հայ ել չի, ոտար ազգ ե:

— Հո մարդ, իսանորդի ա, խոսք առավ պարոն Կարապետը:

— Յես ել եզ կուղեյի ասել, պատասխանեց պարոն Տիգրանը, են ել նեղութեան մեջ, վոչ թե մենակ մարդ: Եսպիսին չի՝ պետք և դուռը հետ անել: Նա մեր տունն ա ապավինել, եկել, ով ըլի, ինչ ազգ ել վոր ըլի, նրա դարդին պետք և հասնիմ, եզ իմ պարտքն ե»:

Սա մի հազվագեղ պայծառ ու անխտոն հումանիզմ ե:

Ֆիզիկական աշխատանքը Արուսյանի կրթական սխառնում հատուկ նշանակութեան և ստանում իբրեւ դաստիարակչական կարևորագույն գործոն: Աշխատանքը բարերար ներգործութեան

և անուամբ վոչ միայն մանկան ֆիզիկական ուժերի զարգացման վրա, այլ և մտավոր ընդունակութիւններն զբաղուման ու ընտելութեան կրթութեան: Սեփական աշխատանքի արդյունքի վայելումը գերազույն յերջանկութեան և պատճառում յերեւաններին: Վարդանը և Յեղիսարեթը բանջարանոցում ունեն իրենց մարդկրը և մշակում են սեփական աշխատանքով: Արտվյանի մոտ աշխատանքը դառնում և պարտադիր բոլորի համար:

Ահա Կարապետի աշակերտներն սովորած բանաստեղծութիւններն ձեռքով:

«Վոր նստենք—ստենք, աղա յեմ, աղա,
Մեր հացն ով կտանի ջաղացն ու կաղա:
Տանձը ինքն իրան բերանդ չի՛ ընկնիլ,
Վսր տակին նստիս, տեղիցդ չես շարժիլ:
Ով դայրաթ չանի, կմնա սոված,
Վերջ ժամանակին դոնե գուռ ընկած»:

Ծուլութեանն ու անդործութեանը մարդուն հասցնում են դժբախտ վախճանի: Աշխատանքով և մարդու համար բացվում յերջանկութեան և բարեկեցութեան աղբյուրները: Արտվյանը յերջանկութեան նախապայմանը համարում և աշխատավորի համետ և չափավոր կյանքը: Հարստութեանը դժբախտացնում և մարդուն, չափավոր կյանքով ապրող ազնիվ և բարոյական մարդը հարստանալով կորցնում և մարդկային կերպարանքը, վեր և ածվում բարոյական հրեշի:

Աշխատանքը ֆիզիկական դաստիարակութեան միջոցներից մեկն է, բայց վոչ միակը: Տխրանք մեծ ուշադրութեան և դարձնում իր սաների ամբողջեան, տոկունութեան և առողջութեան վրա: Նրանք կարող են դիմանալ ցրտին ու շոգին, անցնել յերկար ճանապարհ, գիտեն վարժ լողալ և ալլն: Այս ամենը վերաբերվում է յերկու սեռի յերեւաններին: Այս հարցում ևս Արտվյանը զգալիորեն տարբերվում է Ռուսոյից, վորը Սոֆիի դաստիարակութեանը տանում էր տարբեր սկզբունքներով, քան Եմիլինը, ասելով՝ «Սոֆիին պետք է կին լինի, ինչպես Եմիլը պետք է լինի տղամարդ»:

Իբրև մանկավարժ Արտվյանն իր հայացքներով հիմնականում կանգնած լինելով Ռուսոյի տեսակետների վրա, մի շարք կետերում շեղվում է նրանից և ուղղակի հակադրվում նրան:

Այսպես որինսով «ազատ դատախարակութեան» հարցում, վոր Ռուս-սոյի սխառնում հիմնական մոմենտ ե հանդիսանում, Արուստանը միանգամայն տարբերվում ե նրանից: Ռուսսոն «ազատ դատախարակութեան» իր սկզբունքով թերագնահատում ե սխառնմատիկ կրթութեանը, ուսուցչի զեկավար դերը, դատադրքի անհրաժեշտութեանը ե այլն, գերագնահատելով աշակերտների անձնական փորձը, նրանց ինքնուրույնաբար աշխատելու—հետազոտելու ունակութեանը: Արուստանի մոտ ուսուցիչն այն հմուտ զեկավարն ե, վորի փորձված ձեռքերունն ե գտնվում աշակերտներին դեպի կյանք առաջնորդելու զեկը: Ուսուցիչը մի կողմից զարգացնում ե յերեխաների մեջ յեղած ընդունակութեաններն ու դրական հակումները, մյուս կողմից արգելակում ե բացասական ազդեցութեանները:

Կարապետը յերեխաների անթույլատրելի արարքների համար պատիժներ չի գործադրում ե վոչ ել ձանձրացնում ե նրանց խրատական յերկար ու բարակ քարոզներով: Յերեխաների ուշադրութեանը դարձնելով նրանց վատ արարքների բացասական հետևանքների վրա, նա հասնում ե այն բանին, վոր այլևս այդ զեկքերը չեն կրկնվում: Մյուս կողմից լսյնորեն գործադրվում են պրոֆիլակտիկ միջոցները: Ուսուցիչը բազմաթիվ որինակներով ե կյանքից առած կողմնակի պատմութեաններով կանխում ե յերեխայի ամեն մի հնարավոր սխալը: Ընդհանրապես վեպում յուրաքանչյուր միտք, յուրաքանչյուր գաղափար յերեխային համոզելու համար ուսուցիչը զիմում ե կյանքից առած կենդանի որինակների ե վոչ իր խոսքի հեղինակութեանը: Յերեխաներին արվող պատմութեանները սովորաբար հաղորդվում ե չափազանց հետաքրքիր ե կենդանի ձևով: Այդ պատմութեանները նրանց ուշադրութեանը կազմակերպելով վորոշ ուղղութեամբ, բերում են համապատասխան յեզրակացութեան:

«Յերեխեքը իսկույն իմացան, թե ինչ մտքով ա իրենց պարոն Կարապետը ես ասում ու մտքերը դրին, վոր ետուց զինը, չափավոր ուտին, չափավոր նստեն ու վեր կենան»: Այսպիսով լավի ե վատի, թույլտարելիի ե անթույլատրելիի հասկացողութեանը դատախարակվողներին տրվում ե վոչ թե վերացական դատողութեանների ու անհամ, ձանձրալի քարոզների միջոցով, այլ կյանքից առած կոնկրետ որինակներով:

Վերջը պիտի լիներ Արուսյանի տված դաստիարակության վերջնական արդյունքը. ֆիզիքական, մտավոր, հոգեկան և բարոյական ինչ հատկություններով և ունեւորում Արուսյանն իր սխտանով դաստիարակված մարդուն:

Ինչպես Ռուստոն իր Եմիլից և նրա աղագա կնոջից՝ Սոֆիից նոր հասարակության ըջիջ և ստեղծում, աշխատեալ ել Արուսյանը Վարդանից և Յեղիսարեթից պատրաստում ե ուրիշակելի քաղաքացիների տիպը, վորոնցից պիտի ստեղծվեր նոր հասարակություն: Արուսյանը պատրաստում ե առողջ և տոկուն մարդ, մարդ, վոր կանգնած ե ժամանակակից կուլտուրայի բարձրության վրա, լուսամիտ մարդ, ազատ բոլոր տեսակի նախապաշարութեանց և կուլը հավատից, վստահ իր ուժերին և կարողություններին, մարդ, վոր կյանքի իմաստը տեսնի գործունէութեան մեջ, վորի համար աշխատանքը հանդիսանա յերջանկութեան աղբյուր, վորը գերադասի պարզ, համեստ, ազնիւ և բնական կյանքը և յերես դարձնի շահագործող վերնախավի աղաւանդված միջավայրից ու կենցաղից: Արուսյանի դաստիարակած մարդը քաղաքացի յի, ունեւորում քաղաքացիական արիւթեամբ: Նա սիրում ե կյանքը և մարդկանց, սիրում ե մարդկային հասարակությունը և նվիրված ե նրա շահերին անդամաճան կերպով:

«Պատմություն Տիգրանի» վեպը մի նոր և խոշոր ապացույց ե Արուսյանի դեմոկրատիզմի:

Այս վեպը Արուսյանի մանկավարժական-հասարակական գաղափարների արտահայտութեանն ե գեղարվեստական գրականութեան մեջ, Սա վեպ չե սովորական մտքով և ունի խոշոր թերութեան վիպական արվեստի ձևական պահանջների տեսակետից: Ձեռնարկելով այս գործը, Վիպասանն այլ խնդիր ե ունեցել, այլ առաջադրանք: Վիպական ձևը ստի միջոց ե հանդիսացել հեղինակի ձեռքին իր մտքերն ընթերցողներին մատչելի և գրավիչ դարձնելու համար: Յեւ իրոք, «Տիգրանը» մինչև վերջին եջը կարդացվում ե մեծ հետաքրքրութեամբ: Այս գրվածքում լեզուն մաքրվել ե, զտվել տաճկերենի և պարսկերենի խառնուրդից, այստեղ չկան «Վերք Հայաստանի»-ի բազմահարկ, շունչ կորոյ նախադասութեանները. շարադրանքը պարզ ե, նախադա-

սուլթանները սեղմ: Անկասկած «Տիգրանը» գրված է «Վերք Հայաստանի»-ից բավականի ուշ, հավանորեն Յերեւանում պաշտոնավարելու շրջանում, կյանքի վերջին տարիներին և թերևս այդ է պատճառը, վեր գործն անավարտ և մնացել:

Տասնամյակների վրայով այդ մեծարժեք վեպը համար լուսթյամբ է անցել, ասես խոռված անցած սերունդների զայրացուցիչ անտարբերութունից: Տասնամյակների կյանքը չի զրկել այդ գրվածքն իր արժեքից: «Պատմութիւն Տիգրանի» յերկնայդ յերկար ժամանակամիջոցն անցել և հսկայի քայլերով և մեղ է հասել միանգամայն թարմ ու կենսունակ: Այսօր վերջապես Արուսյան-մանկավարժը Կարապետի և Տիգրանի բերանով պիտի խոսի մեղ հետ՝ խորհրդային մանկավարժի, ծնողի, յերիտասարդի և պատանու հետ: Այդ խոսքը սիրով կլսվի բոլորի կողմից և չի հնչի խորթ ու ցտար, միամիտ ու հնացած, պաղ ու անտարբեր: Նա մեղ կհմայի իր խելացի ու խորիմաստ մտքերով, բազմափորձ մարդու ոգտակար խորհուրդներով, կրօնավառի իր անորինակ սիրով գեպի նոր սերունդը:

*
*
*

Մի հարյուրամյակ է բաժանում մեղ թաշատուր Արուսյանից, սակայն այդ հեռավորութունից նա նայում է մեղ պայծառ հայացքով, ինչպես արեւը անամպ յերկնքից. հեռավոր ժամանակների մշուշը չի մթագնում նրա դեմքը, այլ ցնդում և նրա անադարտ պայծառութիւնից: Ի՞նչ արեւի պես ջերմ ու լուսավոր սրտով, գարնան պես բուռն ու տարեբալի կյանքով, նա խորտակեց հայ ժողովրդի մտքի կապանքները, ջարդեց նրա կյանքի անշարժութիւնն սառույցը: Արուսյանը մեր նոր գրակա-նութիւն, մեր նոր կուլտուրայի գարունը հանդիսացավ և ունեցավ գարնան պես կարճատեւ, բայց բուռն ու գեղեցիկ կյանք:

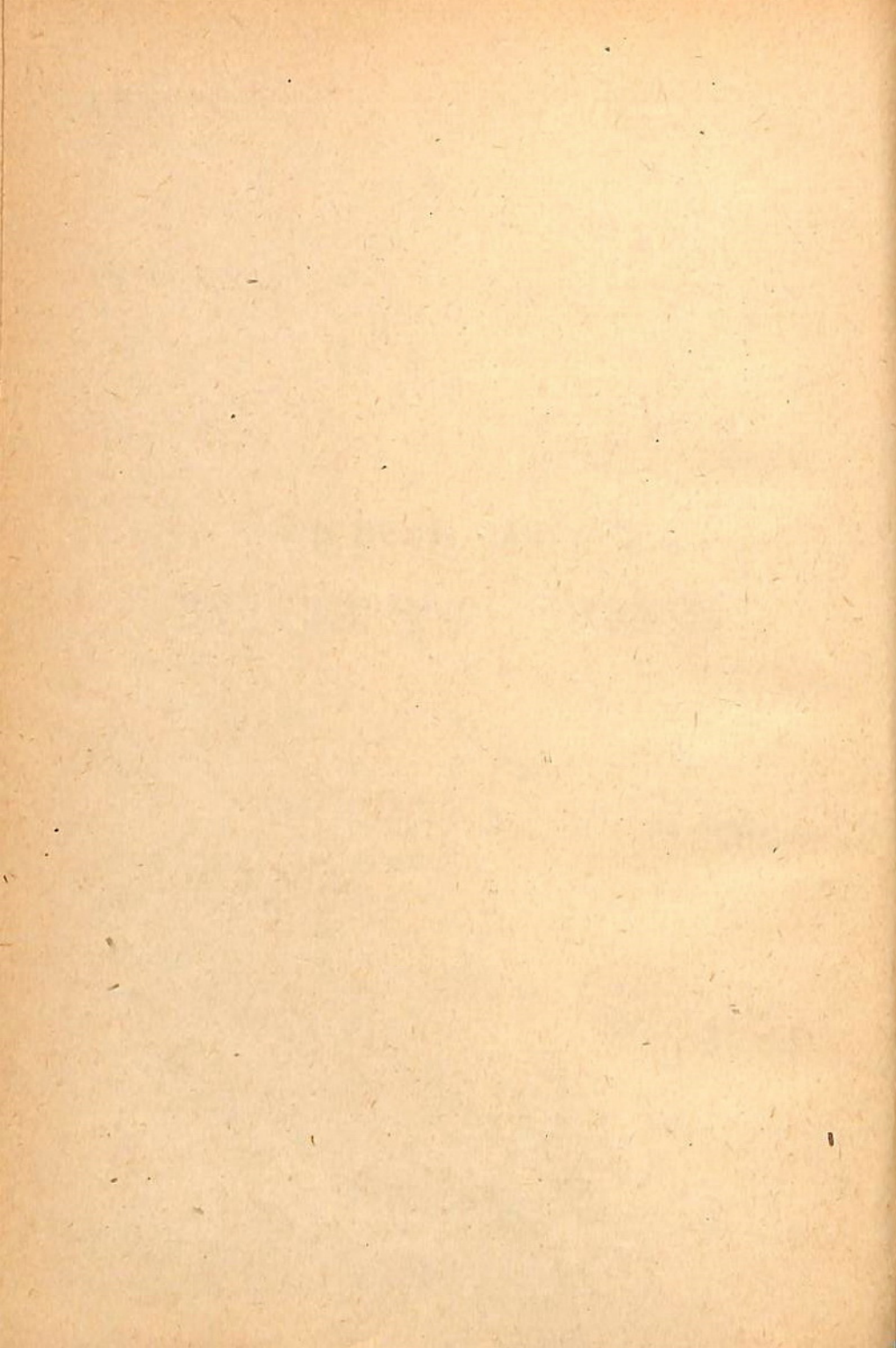
Այսօր Արուսյանը խոսում է մեղ հետ իր հարյուրամյա հեռավորութիւնից. «Թաք ըլի գնւ, գնւ՝ իմ պատմական ազգ՝ քո վորդու արածը, քո վորդու խակ լեզուն սիրես, ընդունես, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, վորք աշխարհի հետ չի փոխիլ»:

Խորհրդային ժողովուրդը սիրող հայր է ամեն մի արժանավոր զավակի:

Արուսյանը մեռավ ժողովրդի սիրուն, ժողովրդի սերն եւ նրան անմահ կպահի:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Աշխարհաբարի և գրաբարի պայքարը նույնքան հին է, Վորքան ժողովրդի պայքարը հայ աշխարհիկ և հոգեվոր տերերի դեմ: Դա դասակարգային կուլտուրաների բաղխումն էր, դեմոկրատական և կեղերաֆեոդալական կուլտուրաների մշտական ու անհաշտ կռիվը:

Աշխարհաբարի պայքարը գրաբարի դեմ անցյալ դարի 40-ական թվականներից թեփակոխեց նոր շրջան, կրեց առավել բուռն ու կատաղի բնույթ՝ խրախույս ու վողի ստանալով գարերի քնից սթափված ժողովրդից, վորի ձայնն սկսում էր հնչել առնական, բարձր ու լսելի:

Այդ պայքարը թողեց իր տարեհայտն բնույթը՝ դառնալով խորը գիտակցական, մտածված, պատճառաբանված ու կյանքի փաստերով հիմնավորված:

Արովյանը աշխարհաբարի պայքարը գրաբարի դեմ հենց այդ մակարդակի վրա դրեց՝ մարտական լիցք ստանալով ժողովրդից:

Արովյանը ժողովրդի կուլտուրական վերածնության գործում լեզուն համարում է ամենակարեւոր գործոնը: Այնքին, լեզուն ազգի գոյության, նրա ինքնութունության առաջին նախապայմանն է ըստ Արովյանի: «Ա՛խ՝ լեզուն, լեզուն, լեզուն վոր չըլի, մարդ ընչի նման կըլի», բացականչում է նա «Վերք Հայաստանի» վեպում: Իր «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքի անտիպ առաջաբանում Արովյանը գրում է, «Բայց այդ բոլորի առաջնորդը, կամ ղեկավարը լեզուն է, առանց վորի մեռնում է ամեն բան մեզ համար ու չի կարող վորեւէ ներգործություն ունենալ»:

Անցողաբար նկատենք, վոր Նալբանդյանը նույն մերձեցումն է ունեցել այս խնդրին, ինչ վոր Արովյանը. նա յեկն լեզուն համարել է ազգի գոյության պայմանը, հիմքը: «Ազգ կոչվածը, — համարել է ազգի գոյության պայմանը, — ինչ է, յեթե վոչ լեզու, առանց գրում է Նալբանդյանը, — վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ լեզու, առանց վորի չի կարող լինել ազգ: Լեզուն ազգի վոգին է»: Մի այլ տեղ

Նալբանդյանը գրում է. «Ազգը ինքն ըստ ինքյան ազգ է, յեթէ
չունի լեզուն»:

Մի ուրիշ աշխատության մեջ Նալբանդյանը ի հաստատութ-
յուն իր մտքերի, մեջ է բերում «Վերք Հայաստանի» վեպից
լեզվի մասին ասված Արուսյանի հայտնի խոսքերը. «Ա՛խ, լեզուն,
լեզուն, լեզուն վոր չըլի, մարդ ընչի նման կըլի,—ասում է
նահատակ Արուսյանը»:

Ի՞նչ ընթացք և ուղղություն պիտի ունենար մեր լեզվի զար-
գացումը, ի՞նչ լեզվով պիտի զարգանար մեր գրականությունն
ու կուլտուրան: Համենայն դեպս վոչ զբարբար լեզվով, վորը հենց
են գլխից խորթ եր և ոտար ժողովրդին. «Անկարելի ա, թե մեր
յերանկի թարգմանչաց ժամանակին՝ հայք են լեզուն եյին
ըլում խոսելիս, վոր նրանք գրեցին»,—ասում է Արուսյանը մի
ակնարկ նետելով մեր լեզվի պատմության վրա: Նրա կարծիքով
գրաբարը դուրի և իրական արժեքից, նրա արժեքը սոսկ պատ-
մական է: «Մեր գրաբառ լեզուն անգին է,—գրում է Արուսյանը,—
նմանը չունի, ինչքան լեզու յեւ վոր գիտեմ, մեկն ել են համը
են քացրությունը, են ճոխությունը չունի. բայց մեր վատ բախ-
տից՝ հազարից մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած»:

Արուսյանը գրաբարը համարում է մի պատվար, մի խոչըն-
դոտ, վոր արգելադրում է մեր կուլտուրայի առաջընթացն ու փա-
կում ժողովրդի ճանապարհը դեպի կուլտուրան: «Թեկուզ ոսերեն
նեմեցերեն, յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբառ՝ տաս-
կըլի վոր հասկանային, բայց հարիւր հազարի համար՝ թեկուզ ի-
գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր վոր ազգը են լեզվով
չի խոսում, են լեզուն չի հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ ել վոսկի
վեր ածիր, ում պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խորջ բան
կուզի»:

Նալբանդյանը, կտրծեք շարունակելով և առավել ևս սրելով
Արուսյանի միտքը, գրում է. «Ինչ վոր են հայոց իմաստունները,
համար չինացիների հեղինակները, ճիշտ նույնն են մեր ժող-
վրդի համար իրենք՝ հայկական չինացիները»:

Յեզրակացությունն ավելի քան պարզ է. գրաբարը ազգ-
լեզուն չէր, նա մի քանի տասնյակ իմաստական մեծաշնոր
իրավունքն էր, այն սեպիցիոն մտավորականության, վորը գրա-
բարը դործադրում էր ժողովրդի դեմ իբրեւ ինքնապաշտպանու-

Թյան դենք՝ փախելով նրա առաջ լուսավորության դռները: Խըբ-
թին, անմատչելի և հուշյիսկ բոլորովին անհասկանալի շարա-
դրելը այդ իմաստականների կողմից գիտվում էր իբրեւ գրական
հատկանիշ, մեծ տաղանդի նշան, և ծաղրվում էր պարզ, ժողովրդին
մատչելի շարագրանքը, իսկ հեղինակը հայտարարվում անշնորհ:
Այդ էր, վոր մի պահ Արովյանին խոր տարակուսանքի ու ծանր
յերկմասանքի մեջ ձգեց, այն պահին, յերբ նա պիտի ստեղծեր իր
անմահ «Վերք Հայաստանի»-ն: «Հրամայել է՛նչի կարող, խնդը-
րեյի, աղաչեյի ել՝ լեզուս մարդ չէր իմանալ, չունքի յես ել եյի
ուզում» վոր ինձ վրա չծիծաղին, չստեն կոպիտ աս, հիմար աս, վոր
քերականություն, ճարտասանություն, արամարանություն չգի-
տի, յես ել եյի ուզում, վոր ասեն. «Ո՛հ ենպես խորը, խրթին շա-
նալ, հոսկանալ»: Այս տողերի տակ թագնված և կծու հեգնանք,
ուղղված այն ժամանակ թագավորող միջնադարյան սխոլաստի-
կայի և այդ գաղափարախոսության կրողների դեմ:

Ստովիկ փողբալի վիճակում եր գտնվում գպրոցը: Իր «Նա-
խաշավիկ կրթության» գործի առաջարանում Աբովյանը մի առ-
դրեմով յի մղում այն հնամուլ քննադատների դեմ, վորոնք
հետազոյում ծանոթանալով աշխարհաբար այդ դասագրքին, պի-
տի հեղինակի հասցեյին ասեյին հեղնանքով. «Բանը կտրվի ա,
տի հեղինակի հասցեյին ասեյին հեղնանքով. «Բանը կտրվի ա,
նստել ա դարտակ-դարտակ գլխիցը դուրս տվել: Ես մասուկեը
մեր պառավներն ել գիտին»: Այդ քննադատներին Աբովյանը

հեղնանքով անվանում ե վերացական փիլիսոփաներ, վորոնց միտքը չի հանգչում բնականի և իրականի վրա, այլ ողապարում ե յերկնքում: Նրանք փորձով չճանաչելով յերեխաների հոգեկան կարողությունները, ծանրաբեռնում են նրանց միտքը հեռուրական քերթվածներով, վորոնց թե լեզուն և թե իմաստը միանգամայն անհասկանալի յե ու խորթ նրանց, և կյանքի գործնական պահանջների տեսակետից միանգամայն անպետք: Ել ինչով ե հնարավոր բացել յերեխայի միտքը, հասկացնել առարկայի իմաստը, սիրել տալ դպրոցն ու գիտությունը, հարց ե տալիս Աբովյանը: Յերեխաների աչքին տառերը փուշ են դառնում, նրանք գպրոցից խուսափում են ինչպես տանջարանից: «Ո՛ւմ չե հայտնի՝ թե վնքքան ե ոտարացել մեր գրաբառ լեզուն հասարակ գործածականից և քանի տարի յե հարկավոր նրա կանոնները լիակատար ճանաչելու համար: Մինչև յերբ պետք ե տանջվեն վողորմելի մանուկները: Դպրոցը նրանց թվում ե տանջարան, ուսումն տանջանք և սոսկալի պատիժ և այս ամենի պատճառը լեզվի խրթնությունն և»:

Աբովյանին քաջ ծանոթ եր այն ժամանակվա խալիֆայական գպրոցների վողորմելի վիճակը. յերեխաները տարիներ շարունակ աչքի լույս եյին փչացնում ժամագրքի, կտակարանի, աստվածաշնչի մեռած տառերի վրա, գրի սեվն ու սպիտակը ջոկելու, հասարակ գրաճանաչություն ձեռք բերելու համար միայն: Աբովյանն իր կաշվի վրա յե դգացել այգպիսի ուսման ամբողջ սարսափը: Ճիշտ նույն կերպ ե տրամաբանում նաև Նալբանդյանը: Նա յեվա Աբովյանի պես յեղներով կյանքի ոեալ պահանջներից, ավելի գործնական ե համարում աշխարհաբարով հարկավոր գիտություններ սովորելը, քան ժամանակ վատնել մեռած գրաբարի վրա, վորը հայ մանուկին հաց ու ջուր չի տալու: «Թող հայոց մանուկը սովորի յուր մայրենի լեզվովը ազատական գիտությունները, թող նա այն աշխատությունը ինչ Վոր գործ ե դնում հին և մեռած լեզուն սովորելու համար, գործ ածե հարկավոր գաղափարներ ստանալու մասին, չե պիտո նորա հինգ դարու հայախոսությունը, այդ նորան հաց ու ջուր չի տա, նորան հարկավոր ե գիտություն, վորը կարող ե ստանալ նոր լեզվի միջնորդությունով»:

Աբովյանն իբրեւ մանկավարժ խոր վողբերգություն ե

ապրել, նկատելով յերեխաների դժկամությունը դեպի հայ գիրն ու գրականությունը և բուռն հետաքրքրությունը դեպի այլ ազգի հեղինակների ստեղծագործությունները: Սիրտս ուզում եր պատռի, վոր ես երեխեքանց ձեռքն ել՝ ինչ Հայի գիրք տալիս եյի, չեյին հասկանում: Ռուսի, Եեմեցի, Ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան վոր կարգում եյին, նրանց՝ անմեղ հոգուն ել եյին ենպես բաները գիր գալիս: Ուզում եյի շատ անգամ մաղերս պոկեմ՝ վոր ես ոտար լեզուքը ավելի եյին սիրում, քանց մերը»:

Յեւ այսպես, խնդիրը լուրջ եր, գրությունը կրիտիկական: Պետք եր յեւք գտնել. յեւքը գտնվեց: Արուվյանի ձեռքով գերեզման դրվեց վաղուց մեռած, բայց իր գոյությունը մի կերպ քարշ ավող գրաբարը: Հին, մեռած լեզվի գերեզմանափորը մի աժամանակ դառավ նոր լեզվի տառամայրը: Վստահառակ տալով դարերի տրագիդիան, Արուվյանը ժողովրդի կենդանի լեզուն, վոր արհամարհված եր ու մերժված, գերադասեց վսեմ գրաբարից: Այսպես ծնունդ առավ Արուվյանի «Վերք Հայաստանի»-ն: Առաջին անգամ դարերի լուսթյան կնիքը վերցվեց ժողովրդի շուրթերից:

Հիշենք Արուվյանի հայտնի խոստովանությունն այն մասին, թե ինչպես գրաբարը կապել, կաշկանդել եր նրա միտքը, և թե ինչպես աշխարհաբարը փշրեց այդ կապանքները, թե՛վ ու թե՛ ինչպես նրա մտքին, յերեվակայությանը և ստեղծագործութիւնք տվեց նրա մտքին, յերեվակայությանը և ստեղծագործությանը: «Վերքի» առաջաբանում՝ կարգում ենք. «Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեյի, բոլորը քացվել, յեղ եյին յեկել: Նոր եյի իմանում, վոր գրաբար ու ուրիշ լեզվներ մինչևիկ են սհաթը միտքս փակել, բխովիկ եյին»:

Արուվյանն ինչպես բոլոր հարցերում, նմանապես և այս խնդրում մի յեւակեա ե ունեցել, մի շահ ե հետապնդել՝ դա բուն ժողովուրդն եր ու նրա շահը: Արուվյանը գրում եր ժողովրդին հասկանալի լինելու համար և այդ անում եր նույնիսկ «գիտունների» աչքին տգետ յերեվալու այն ժամանակվա

«Թող ինձ այսուհետեւ տգետ կանչին. լեզուս բաց ա ելել՝ իմ բնտիւր, աղիւղ, իմ սրտի սիրեկան ազգ: Թող՝ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համաքարի համար գրի, յես քո կորած, շվարած վորդին՝ քեզ համար»: Արուվյանը մտահոգված եր, վոր իր գործը «մեր խալխի սրտով ըլի»: Գիտուն մարդիկ շատ

գրքեր են կարդում, ժողովուրդն է, վոր գուրկ է ընթերցանությունից, հասարակ մարդն է, վոր կարդալու գիրք չունի: «Մեկուդսրա կամ վորդիական սեր» գրամատիկական յերկի առաջարանում գրում ե. «Հույս ունիմ, վոր ամեն մարդ ենդուր համար ավելի հավեսով կարգա, չունքի մեկ գծար բառ չկա միջումը՝ բոլորն աշխարհարառ ա: Մախտուս ես լեզվովը գրեցի, վոր գեղըցիքն ել հասկանան, քաղաքացիք ել: Միթե գեղըցին մարդ չի, չի ուզիլ՝ վոր մեկ նոր բան ել նա լսի կամ կարգա: Ելի խոսողը թող խոսի»: Վճռականապես սահմանադժվելով իշխող դասակարգից և նրա մտավորականությունից, արհամարհելով նրանց կարծիքը, Աբովյանն իր կյանքը, իր բախտը, իր ստեղծագործությունը կապում է ժողովրդի հետ, դառնում նրա արտահայտիչը: «Թե պիտուն, իսկոք մարդիք, ինձ պախարակեն, դու ել ա ինձ պահիր՝ սիրելի ազգ, չունքի իմ ուղածս են ա, վոր քեզ ծառայիմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա»:

Վորքան և տարրերինակ է այս, բայց փաստ է, վոր մեր լեզվաբանները գեռես Աբովյանի լեզվական հայացքները հատուկ քննության առարկա չեն դարձրել, ըստ յերեմույթին առանձին կարիվորություն չտալով այս խնդրին: Ավելին, յերբ նրանք փորձ են արել ցույց տալ գրական հայերենի մշակման պատմությունը, Աբովյանի անունը մի կողմն են թողել, պնդելով, թե՛ նա չի բարձրացել բուն ժողովրդի լեզվից—բարբառից, գրական լեզու ստեղծելու փորձ չի արել, գրական հայերենի մշակման գործում գեր չի խաղացել:

Մեր լեզվաբաններն այս գերը վերադրում են միմիայն «Հյուսիսափայլ»-ին, անտեսելով Աբովյանի կատարած հակայական աշխատանքը, և այդ վոչ թե ձեռքի տակ անհրաժեշտ փաստեր չունենալու պատճառով, այլ շնորհիվ այն բանի, վոր նրանք հարցին մոտեցել են կանխակալ կարծիքներով և հրապարակում յեղած նյութերը անհրաժեշտ լրջությամբ և ուշադրությամբ չեն ուսումնասիրել: Յեթե մեր լեզվաբանները բարեխիղճ կերպով ուսումնասիրեյին միմիայն «Վերք Հայաստանի»-ն, այդ ել բավական կլինեք համոզվելու համար՝ թե վորքան մտածված ու ծրագրված

և յեղեկ Աբովյանի մղած պայքարը գրաբարի դեմ և թե նա վորքան լուրջ և վերաբերվել հայ լեզվի ապագայի հարցին:

Խնդիրը նրանում չէ, վոր Աբովյանով աշխարհաբարի և գրաբարի պայքարը չավարտվեց ու վերջնականապես չապահովվեց աշխարհաբարի հաղթանակը, այլ նրանում, վոր Աբովյանը զրեց մեր լեզվաշինութեան հիմնական հարցերը և իր ժամանակին լուծեց միանգամայն ճիշտ կերպով, յիշեցնելով մեր ժողովրդի պահանջները ու շահերը: Աբովյանի յերախտիքը այս հարցում համարվել և այն, վոր նա առաջինը գրեց ժողովրդի լեզվով: Այն ինչ, հեղինակի թե արդեն հայտնի և թե նոր ձեռք բերված նյութերը մեզ հիմք են տալիս միանգամայն նոր, յեղրակացութուն անելու: Սկսելով ժողովրդական լեզվի գործածութունից, Աբովյանն իր ստեղծագործութուններում համառոտ են մշակել ու փոփոխել և այն և վերջին շրջանի իր յերկերում ստեղծել և այնպիսի գրական լեզու, վորին կարողացավ հասնել միայն 70-ական քվականների գրական հայերենը:

Հիշելով, Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն գրված և բուն ժողովրդի լեզվով՝ Քանաքեռի բարբառով: Աբովյանն անգամ չի խուսափել տաճկերենի և պարսկերենի ահագին ազդեցութունից, սակայն նույն այդ գրվածքում արտահայտելով իբրև անբավականութունը «Վերք»-ի լեզվից, նա տվել և մեր լեզվի հետագա զարգացման մի ամբողջական ծրագիր, վորի առաջին դործնական կիրառողը հենց ինքն և հանդիսացել:

«Վերք Հայաստանի»-ի առաջաբանում Աբովյանն իր վեպի լեզուն համարում և խաղ լեզու, մանկական թոթովանք և կոչ և անում ազգին սիրել այն «ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, վոր աշխարքի հետ չի փոխիլ»: Սակայն, ինչպես թոթովախոս մանուկն ապագայում դառնում և պերճախոս յերիտասարդ, ճիշտ այդպես ել ժողովրդի նոր ստեղծվող կուլտուրան, դրա հետ մեկտեղ և լեզուն, իր սկզբնական աստիճանից, պարզ ու պրիմիտիվ վիճակից պիտի աճեր, բարձրանար՝ դառնալով խորը և բովանդակալից: «Յերք վոր կսեծանամ, խրթին լեզվով ել կխոսանք»,— ասում և Աբովյանը: Այսպիսով, ժողովրդի կուլտուրական մակարդակը աստիճանաբար պիտի բարձրանար, հեղինակը նրանից չպիտի կտրվեր, այլ իր հետ նրան ևս պիտի վեր բարձրացներ, հասցնելով կանոնավոր մշակված գրական լեզուն հաս-

կանալու, այդ լեզվով արտահայտվելու մակարդակին: Լեզվի զարգացումը պետք է զուգահեռ ընթանար ժողովրդի զարգացմանը, նրա կուլտուրական աճին: Արտվյանը պարզ ըմբռնում էր, վոր «մեկ ազգ ընչանք յերկար ժամանակ կըթվի վնչ, ուսման չհետևի, անկարելի ա, թե նրա միտքը ենպես բացվի, ու նրա գյուրա բառեր հնարի»:

Իտալական հանճարեղ բանաստեղծներ՝ Դանտեյի և Պետրարքայի՝ մայրենի գրականության համար կատարած պատմական դերն և Արտվյանն աչքի առաջ ունեցել հայ գրական լեզվի հարցը քննելիս, նրա ապագան ուրվագծելիս: «Յերանի են սհաթին,—գրում է Արտվյանը,—վոր մեկ ազնիվ հայի ծնունդ՝ իմ անպիտան լեզվի վրա ըարկանա, իմ անպիտան գրությունը դեն քցի ու ինքը նորեն ենպես գրի մեր քաջ հայերի պատմությունը, վոր լսող, կարգացողը վառվի, բորբոքվի, զարմանա, հիանա ու են գրողի գալաֆն ու գիրքը ինչպես Պետրարքինը՝ մասունքի տեղ պաշաի, ծոցումը պահի»: Վերոհիշյալ տողերից յերեւում է, վոր Արտվյանի համար «Վերք»-ի լեզուն նպատակ չի յեղել, այլ ժամանակավոր միջոց էր նպատակների համար, իսկ նպատակը՝ կուլտուրայի և լուսավորության պրոպագանդն էր ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Նա գիտակցում էր, վոր հայ լեզվի կատարելության համար յերկար ճանապարհ պետք էր անցնել Լեզվի կուլտուրան պիտի ըարձրանար ժողովրդի կուլտուրական աստիճանի հետ մեկտեղ: «Պարապ վախտի խաղալիք»-ի առաջաբանում լսոսելով էր առակների և դրանք գրելու շարժառիթի մասին, ավելացնում է. «Հույս ունիմ, վոր ուրիշ մարդիկ դհա լավը շինեն»: Սա ևս նույն անբավականությունն է, ինչ վոր «Վերք»-ի նկատմամբ արտահայտածը:

*
* *

Մեր լեզվի այն ժամանակվա վիճակը լուրջ մտահոգություն է պատճառել Արտվյանին: Ռոտրամուտ բառերն զգալի առկոս կազմելով, լուրջ վտանգ եյին սպառնում նրա գոյությանը. կորչում էր լեզվի իսկական պատկերը, լեզուն աղավաղվում էր: Լեզվի այսպիսի վիճակն Արտվյանը ճիշտ կերպով բացատրում է մեր ժողովրդի քաղաքական դրությամբ: «Ժամանակն ենպես ծռվել էր մինչև հիմա, վոր մարդ էր գլուխը չեր

կարում պահել, ուր մնա լեզվի դարձը քաշիլ: Ես ա պատճառը՝ վոր մեր նոր լեզվի կեսը Թուրքի ու Պարսից բառ ա»: Քիչ ներքե Արովյանը գրում ե. «Ենքան ա նրանց լեզվի համը ընկել մեր սղգի բերանը՝ վոր խաղ, հեքյաթ, առակ Թուրքերեն են ասում, իրանց լեզուն թողում, պատճառ. չունքի սովորություն ա ընկել»: Յեվ այդ սովորությունը վերացնելու նպատակով Արովյանը մայրենի լեզվով բայաթիք ե հորինում ժողովրդի համար:

«Պարապ վախտի խաղալիք» առակների գրքի վերջում ա՝ վերացնելով «Բայաթիք» բաժինը, առաջաբանում Արովյանը հետևյալ կերպ ե մեկնում իր դիտավորությունը: «Բայաթիքը են մտքով եմ գրել, վոր չունքի մեջտում, հացի վրա Թուրքեվար են կոչում բաներ ասում. լավ հայը հայեվար ասի, վոր քիչ քիչ լեզուն քաղցրանա, չունքի վոչինչ բան լեզուն ենքան չի քաղցրացնիլ, վորքան խաղ ու տաղը»:

Արովյանին լուրջ անհանդուրժություն ե պատճառում ես մի խնդիր, դա տիրող շրջաններում բուն դրած այն ֆլասակար սովորությունն էր, յերբ խոսելիս հայերենին անտեղի կերպով խառնում էին ուսերեն բառեր, և այն ել այնպիսի մեծ չափով, վորից անձոռնի կերպով աղավաղվում էր Թե հայերենը և Թե ուսերենը:

Այս անհանդուրժելի դրությունը Արովյանը սուր կերպով ծաղրում ե իր «Վերք Հայաստանի» վեպում:

«Ախր վոր ասում ես՝ փրոֆուլիպքսա արի, սֆուլնա յեմ, ոփիծաքսա ելա, փռոշենի տվի, սալյաքիե շատ ունիմ, գլուխս քրուծիտցա ելալ, փեզեատնի մարդ ա, ռասփոյնիկ ա, յափեքնիկ ոֆմին ես, գնանք ֆուփաքսա ըլինք, սոփրանիյեմեն եմ գալիս, փռոփգքատսա արին, ճամփին ֆսեքֆի ուքոփնո յա, շատ խլափոք սլուչիտցա չի ըլում և այլն: Աչքի լիս՝ մի մտածիր Թե լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ գիտուն լուսավորյալ մարդն նա յե, վոր ամեն լեզուն քանի կարա, խոսակ խոսա: Դու քո լեզուն՝ վոր խոսակ խոսաս, ինչ ֆլաս ունի, հենց գիտում ես, խելքդ ձեռիցդ կառնեն, Թե սովորած իմաստությունդ ջուրը կթափի, կամ Թե չե տերություն սիրտն ես ուզում շահիլ: Բարեխնամ տերությունը յերբ կուզի վոր մարդ իրան լեզուն կտրի, իր աղգիցը հեռանա: Բաս ել ուր են եսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստիճան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, Նեմեց, Ինգլիզ,

վար քո լեզուն սիրում, գովում են, քանի՞ պատիվ դու յեւ պետք
ե սիրեա ու գովեա: Բիչ ներքեւ ավերացնում ե. «Եսքան խա-
ռը լեզվի հետ, դու յեւ վոր քո պրոֆիլիվաքսան, մրոֆուլիվաք-
սան ես խառնում, ախար դրանից ի՞նչ համ դուրս կգա»:

Անստուծոյուն կլինեք կարծել, թի Արովյանի վերը բերված
տողերը վորեւի հափով վարկաբեկում են ուսաց լեզուն կամ
թի նա դեմ եր ուսեքենի տարածմանը հայերի մեջ: Արովյանն
եր և մինչեւ վերջը միտց ուսական կուլտուրայի և հատկապես
ուսաց լեզվի ջերմ կողմնակից: Այդ ե. վկայում նրա արխիվում
պահպանված «Նոր տեսական և գործնական քերականություն
ուսաց վասն հայոց» ստվարածավալ աշխատությունը: Այդ գըր-
քի առաջաբանում պարզաբանելով իր նպատակը, Արովյանն ի
միջի այլոց գրում ե. «Այս մտքով՝ վճի լեզուն, լինի դա արի-
վկյան կամ արեւմտյան, կարող ե այնպես նպաստավոր լինել
մեր ազգին, քան ուսացը, վորի միայն հարկավորությունը և
չքնադությունը մեր ժամանակներում մինչև իսկ լուսավորյալ
ազգերին ստիպում ե ձգտել, ունենալ այն, ճոխանալ նրա մեջ,
այլ և նամանավանդ նրա ընձեռնած բազմատեսակ ոգուտը, վոր
մեր ազգը ինքն ել տեսնում և ոգուտ ե քաղում, ինչպես ար-
քունի ծառայության պաշտոնների մեջ, նույնպես և քաղաքա-
կան կենցաղավարության մեջ» (Թարգմանված գրաբարից):
Նույն աշխատության՝ «Հատկություն ուսաց լեզվի» բաժնում
ասված ե. «լեզուն ուսաց ե մինն հընդարձակադույն և ամենա-
հարկավոր լեզվաց ի վերա յերկրի»: Իր «Պատմություն Տիգրա-
նի» վեպում Արովյանը ուսաց լեզուն պարտադիր ե դարձնում
հայ մանուկների համար: Մայրենի լեզվից հետո ուսեքենն
առաջին անհրաժեշտությունն ե համարում իբրեւ մեծ կուլտու-
րա ունեցող մեծ ժողովրդի լեզու: «Ռուսաց լեզուն մեր տերու-
թյանն ա, պետք ե ամենից առավել համարենք»,—ասում ե նա
«Վերք Հոյաստանի»-ում:

Արովյանի խոսքը վերաբերվում ե լեզվի սղճատմանը և
հայ «գիտունների» արհամարհանքին դեպի մայրենի կուլտուրան
ընդհանրապես և լեզուն մասնավորապես: Դա մեծապետական
շովինիզմի արտահայտության մի ձեֆն եր, վորի դեմ անհաշտ
պայքարում եր Արովյանը:

Այսոր, ձեւով ազգային և բովանդակությամբ սոցիալիս-

տական կուլտուրաների ստեղծման այս մեծ զարաշրջանում, այդ խնդիրն առավել քան ահառւալ և դառնում, ավելի քան սրվում և կուլտուրական բարձրորակ լեզվի հարցը, հարց, վոր այնքան հուզել և Աբովյանին: Նալբանդյանն էլ Աբովյանի պես խիստ մտահոգված էր մեր լեզվի հասակութեան խնդրով: Բնութ-
թեան յենթարկելով Նոր-Նախիջևանի բարբառը, Նալբանդյանը նույն տխուր փաստն և արձանագրում. «Վողբալի և արտասով-
կի բան. այն յերիտասարդ մարդիկը, վոր հարակցութեան ունեն
ուսանելի հետ, ամենայն կերպ աշխատում են յուրյանց հայերեն
խոսակցութեան մեջ վորքան կարելի յի շատ գործածել ուսու-
բաներ, նոքա մտածում են թե վորքան աշխատակեն յուրյանց
լեզուն ոտարի բաներով, այնքան խելացի և բան հասկացող են
համարվում»: Նալբանդյանը ևս Աբովյանի պես խորազանում և
այն թյուր և միամիտ կարծիքը, թե ոտար բաների անտեղի
գործածութեանը պիտուն և կուլտուրական լինելու նշան է:

Լեզուների ազգավազման պատկերն Աբովյանը տալիս և հե-
տեվյալ սրամիտ որինակով. «Յառնիր քո սիրական խաշի հետ
ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), չամիչ, չիր, խիզիրլաւ,
տես ինչ համ կունենաս»:

Մեր լեզվի այդպիսի վիճակը Աբովյանն այնուամենայնիվ
անհուսալի չի համարում. «Բայց սրա դեղն էլ հեշտ ա,—դրում և
նա «Վերք Հայաստանի» վիպում,—քիչ քիչ կարելի ա խոսակեր,
յիւրը վոր ազգը ուսումն առնի ու իր լեզվի բաները քիչ քիչ
հասկանա»:

Յեով այսպես, լեզվի մշակման ուղղութեամբ առաջին քայլը
պիտի հանդիսանար հայերենն ազգավազումից փրկելը, քանի վոր
լեզվի մաքրութեանը լեզվական կուլտուրայի առաջին նախա-
պայմանն է: Դրա համար ամենից առաջ պետք և սիրել մայրե-
նի լեզուն, ջանք անել կատարելապես տիրապետելու այն, չար-
հաւարհել այն՝ ուրիշ լեզուներ իմանալու գեղգրում: «Ենպես մարդ
կա,—գրում և Աբովյանը «Վերքում»,—տասը տասնըհինգ լեզու
գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենից լավ աշի, իրա ազգի
հետ խոսելիս ամոթ ա համարում, կամ ուրիշ լեզվով իր միտքը
ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի»: Այս զրակաւ որինակով
Աբովյանը կամենում և դատաւարակել հայ յերիտասարդութեանը:
Հայ լեզվի, զրականութեան և կուլտուրայի զարգացման

հույսն Աբովյանը կապում է յերիտասարդ սերնդի հետ: Հին ինտելիգենցիայից հուսալիար յեղած, նա սիրո և խրախուսանքի ջերմ խոսքեր և ուղղում հայոց նորահաս յերիտասարդներին և իր բաղձանքը նրանց հայտնում, վոր մեր ժողովրդի բաղձանքն էր: «Ձեզ և՛ ասում» ձեզ՝ հայոց նորահաս յերիտասարդք՝ ձեր անումին մեռնի՛մ, ձեր արեվին դուրբան. տասը լեզու սովորեցեք, ձեր լեզուն դայի՛մ բռնեցեք... Բաս չեք ուղիլ, վոր դուք ել գրքեր գրեք, թագի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն ել ոտար աղգեր թարգմանեն; ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ: Ինչ կուզե Ֆրանցուզերեն, Նեմեցերեն գիտենանք, մենք չենք կարող ենալես բան գրիլ, վոր՝ նրանց միջումն անուն ունենա, չունքի նրանց միտքն, նրանց սիրան ուրիշ ա, մերն ուրիշ. մեկ ել վոր նրանց միջումն ենքան գրող կան, վոր վնչ թիւ կա, վնչ հետաք... Բաս ձեր սիրտը չի՛ ուղիլ, վոր դուք ել վոտանաովոր գրեք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը հայտնեք, վոր այլաղգք իմանան, թե մեր միջումն ել ա յեղեկ յերեվելի գրող ու մեր լեզուն դհա ալիլի սիրեն»:

Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» վեպում մեր ժողովրդի կուլտուրական վերածնության մի՛ ամբողջ շարժում է ծրագրում, ազգային լեզվի և գրականության հետագա զարգացման ուղիներն և նշում:

*
* *

Ինչպես վերն ասացինք, «Վերք Հայաստանի»-ից սկսած մինչև իր վերջին գործերն Աբովյանը վորոշ ծրագրով, հետևողականությամբ, անընդհատ փոփոխել և մշակել և լեզուն՝ զուտ բարբառայինից հասցնելով մշակված գրական հայերենի: Այժմ տեսնենք, թե ինչ հետևողականությամբ է ընթացել լեզվի մըշակման այդ պրոցեսը, ինչ ետապներ և անցել լեզվաշինական իր սկզբունքների կոնկրետ կիրառումը սեփական ստեղծագործությունների մեջ: «Վերք Հայաստանի» վեպում, վորն սշխարհիկ գրականության մանիֆեստը հանդիսացավ, Աբովյանն անփոփոխ դործ է անում Գանաքեռի բարբառն այնպես, ինչպես վոր խոսում էր այն ժամանակվա քանաքեռցին: Սա մի գիտակցական պայքար էր դեռևս իշխող գրաբարի դեմ, մի գորեղ աղանցույց ժողովրդի մինչ այդ արհամարհված լեզվի ուժի և գեղեցկության: Աբովյանի «Վերքում» իր արտահայտությունն է գտել

ժողովրդի լեզվի թե ուժը և թե թուլությունը: «Վերքի» լեզուն դեռևս ձուլարան չտեսած, չգտված այն համեմայութիւն էր, վորից հետագայում ստեղծվեց մեր գրական եայերենի ձուլը վասկին:

Այնուհետև Աբովյանը ժողովրդի լեզուն ազատագրում է նրա մեջ չմերված ոտարամուտ բառերից՝ պաշտկերենից և տաճկերենից, վորոնցով այնպես խճողված էլին մեր բարբառները: Այս շրջանի ծնունդ են «Թուրքի աղջիկը», «Ուսաննա»-ն, «Ամերկու լիս քցիլը» և ըստ ժամանակի ալլ, դեռևս չտպագրված գործեր: Այսպիսով իրագործվում է Աբովյանին այնքան մտահոգություն պատճառող լեզվի մաքրության խնդիրը:

Լեզվի մշակման ասպարիզում Աբովյանն առաջին անհրաժեշտ խնդիրն իրագործելուց հետո, ավելի համարձակ և վճռական քայլեր է կատարում: Նրա լեզուն այնուհետև դրականաաւու նշաններ է ցույց տալիս: Սա մի փոխանցման շրջան է, բարբառալիւից գրականին անցնելու միջանկյալ հոտալ—յերկրորդ հոտալը:

Այս շրջանի գործերում հաճախ միենույն պարբերության մեջ ժողովրդական ձևի կողքին մենք հանդիպում ենք զուտ գրական ձևի գործածությանը. այդպես են գրված «Նախաշավիղ կըրթության» Ա. և Բ. մասերը, «Պատմություն Տիգրանի» մեծածաւլալ վեպը և ուրիշ շատ գործեր:

Բերենք մի որինակ. «Յերբ մարդ կամենում ա, վոր իր միտքը ալլոց հայտնի, խոսում է: Ուրեմն խոսիլ կնշանակե իր միտքը ալլոց հայտնել:

Մարդ յերկու կերպ է իր միտքը ալլոց հայտնում, խոսելով յերբ մերձ է, գրելով՝ յերբ լոողը հեռի յէ:

Ինչ միտք ել վոր ունենամ, յեթե չաւեմ բառով, ալլը ամենելին չեն հասկանալ ինձ: Ուրեմն թե խոսելիս և թե գրելիս, մարդ բառով է իր միտքը հայտնում»: («Նախաշավիղ կըրթության» Բ. մաս):

Վերը բերված հատվածից պարզ յերևում է, վոր Աբովյանի լեզուն զգալի փոփոխություն է կրել, բարբառը մեղմացել է ու հղկվել, վերջնականապես վերացել են մեր լեզվի մեջ իրենց տեղը չգտած ոտար բառերը:

Այստեղից մինչև մշակված գրական հայերենը մի քայլ էր մնում և այդ կարևոր քայլն Աբովյանը կատարում է:

Աբովյանի հարուստ արխիվում պահպանվում է ժան-ժակ

Ռուսսոյի «Նոր Ելոիդ» նշանավոր վեպի թարգմանութեան մի պատասխիլը, վոր ինքնըստինքյան չափազանց նշանակալից մի փաստ հանդիսանալով՝ հատուկ կարեւորութիւն ունի մանավանդ մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ:

Ամենայն հաւանականութեամբ այս թարգմանութիւնը վերջին շրջանի դործ է և չի ավարտուած հեղինակի կյանքի ծախորդ հանգամանքների և հանկարծահաւ վողբերգական վախճանի պատճառով: Թարգմանութիւնը կատարուած է 40-ական թվականների համար միանգամայն անսպասելի գրական լեզվով: Բերենք մի հատուած:

«Պետք է քեզանից հեռանամ, գշտտ պատվական, իմ սիրտով դուռն է: Պետք է քեզանից կամ միանգամայն հույսս կտրեմ, կամ ամէլի լալ է՝ վոր յերբեք քեզ չտեսնեմ: Բայց ինչ անեմ այժմ. ինչպէս համբերեմ: Դու ինձ քո բարեկամութիւնը խոստացել ես. քննի՛ր իմ դառը միճակը և խորհուրդ տո՛ւր ինձ»:

Փաստը չափազանց պերճախոս է: «Նոր Ելոիդ» վեպի թարգմանութեամբ լեզվի մշակման պրոցեսն Արովյանի մոտ թեւաւոր խելով նոր շրջան, ավարտուած է: Դժվար է յերեւակայել, թե «Վերք Հայաստանի»-ն գրելուց ընդամենը ութ տարի անց նույն հեղինակը կարող եր գրել այսպիսի լեզվով: Այդ հսկայական տարբերութիւնը ցույց է տալիս, թե Արովյանը կարճ ժամանակամիջոցում, պակաս քան մի տասնամյակ տեւող գրական գործունեութեան ընթացքում, համեմատաբար վորքան մեծ ճանապարհ է անցել: Վորքան եւ փոքր ու աննշան լինի մեր ձեռքը հասած «Նոր Ելոիդ» վեպի թարգմանութեան հատուածը, այնուամենայնիւ նա լրիւ գողափար է տալիս այն մասին, թե ինչի հանդեպ Արովյանը լեզվի մշակման գործում:

Այսպէս ուրեմն, ետաւորս Արովյանը 40-ական թվականների վերջերին ստեղծեց այնքան մշակված, կուլտուրական մի լեզու, վոր հետագա 50—60-ական թվականներին յեկն չգերազանցվեց մեր հեղինակների կողմից և միայն 70-ական թվականների գրական հայերենը հասավ այդպիսի մշակվածութեան:

*
*
*

Թեյեմ Արովյանի հարուստ և բազմազան ստեղծագործութիւնների խոշոր մասը ժամանակին չհրատարակվեց և չունեցավ այն նշանակութիւնը, վոր պատմականորեն վիճակված եր նրան, սակայն նրա լեզվական հայացքները, վոր այնքան պեր-

ճախոս կերպով արտահայտված են «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ, խաղացին իրենց պատմական խոշոր դերը: Մեր կարծիքով «Հյուսիսափայլ»-ի գործիչները, այդ թվում հատկապես Միքայել Նալբանդյանը, իրենց լեզվաբանական հայացքները մշակելիս չխուսափեցին Արովյանի վորոշ ազդեցությունից: Նալբանդյանն իր լեզվաբանական հայացքներով նույնանում է Արովյանի հետ: Նրանց յերկուսի մոտ հիմնական խնդրի յերակետը և լուծումը նույնն է, պայմանավորված միևնույն աշխարհայացքով և գասակարգային միևնույն շահերով: Յերկուսի մոտ էլ յերակետը ժողովուրդն է, նրա արդեն հրամայական դարձած կուլտուրական պահանջների բավարարումը:

Պատահական չէ, վոր Նալբանդյանը Արովյանի «Վերքի» լեզուն պաշտպանում է «Արեւմուտք» լրագրի խմբագիր Ստեփան Վոսկանի հարձակումներից, միանգամայն ճիշտ կերպով մեկնարանելով վիպասանի միտումը. «Արովյանցի խորհուրդը է դրել անպես, վոր անկիրթ ժողովուրդը չկարծէ թէ գիրք է կարդում, այլ կարծէ թէ մի մարդ խոսում էր յուր հետ»:

Լեզվի հարցը անկախ է ինքնուրույն մի խնդիր չէր, այլ մեր ժողովրդի կուլտուրա-լուսավորական շարժման մի կարեւոր մասը:

Թէ Արովյանը և թէ Նալբանդյանը, շատ լավ ըմբռնելով այդ մոմենտը, իրենց լեզվաշինական գործունեւթյան ընթացքում առաջնորդիցին ժողովրդին մատչելի լինելու սկզբունքով: Նրանք չաբհամարհեցին ժողովրդի լեզուն, չխուսափեցին այդ լեզվի թիրություններից, այլ համարձակ ոգտագործեցին՝ դարձնելով այն գրական նոր լեզվի ատաղձը:

Արովյանը և Նալբանդյանը լեզվաբանության ասպարիզում վոշ միայն հանդիսացան ամենուգեմոկրատական տեսության մշակողները, այլ և այդ տեսության ամենահետեմողական պրակտիկ կիրառողները: Յեթէ Արովյանը գեղարվեստական խոսքի բնագավառում հայ լեզուն բարձրացրեց այնպիսի մակարդակի, վոր նրա դարգացումը կանխեց մի քանի տասնամյակ, ապա նույնը կատարեց Նալբանդյանը հրապարակախոսական, քաղաքական և գիտական լեզվի բնագավառներում:

Խմբ. Ա. ԱՍՍՏՐՅԱՆ

Տեխ. խմբ. Խ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Սրբազրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գլավիտի լիազոր՝ Կ—2495 Պատվեր 313, տիրաժ 2500

Հանձնված է արտադրության 29 հուլիսի 1939 թ.

Ստորագրված է տպագրության 10 սեպտեմբերի 1939 թ.

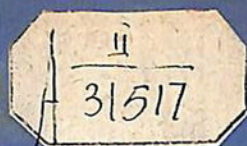
Թուղթ 60×43, տպագր. մամուլ 6, մեկ մամուլում 36. 480 նիշ:

Խանկավարժական Ինստիտուտի տպարան, Մալքոսի փ. № 17, Յերեվան 1939 թ.

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031517

105-122 mm